

keppelstok

Inhoud van dit nummer:

- 4 HOLLAND-FRIESLAND
- 13 DRIE RODE (BONT)ZANDSTENEN
PLATEN UIT DE KERK VAN
ALLINGAWIER
- 20 EEN HAAN, EEN HOND EN EEN
DUIF...
- 24 FRIESE KERKEN. EEN INLEIDING
- 29 SYMBOLIEK OP DE ZERK
VAN TJALLING VAN EYSINGA IN
DE LAURENTIUSKERK VAN RAERD
- 31 STICHTINGSNIEUWS
- 35 VAN DE EXCURSIECOMMISSIE
- 38 DONATEURSBIJEENKOMST OP
ZATERDAG 31 OKTOBER 2009

FOTO OMSLAG:

Koudum, koperen lessenaar

Warns, klassieke opening

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Van de Redactie

“Een haat – liefde verhouding”, zo staan de negen eeuwen van symbiose Friesland – Holland te boek als ondertitel van een bundel artikelen, 1997 verschenen onder auspiciën van de Fryske Akademy. Anders gezegd: “Bij elkaar deugen ze niet, zonder elkaar meugen ze niet!”

Bij tijd en wijl groeide die tweeslachtige houding uit tot rivaliteit en oorlog.

In de zeventiende eeuw daarentegen voerden Hinde-looper schepen heipalen en timmerhout uit Noord – Europa aan voor de stadsuitleg van Amsterdam, waar zij bij voorkeur op “t schiprijk IJ” overwinterden. Op hun beurt brachten Hollandse bouwmeesters klassieke en moderne architectuurvormen naar de Zuidwesthoek van Friesland, met name voor kerken-bouw.

Sytse ten Hoeve, voormalig directeur van het Scheepvaartmuseum in Sneek, vergelijkt in zijn artikel “Holland – Friesland” de kerken aan beide kanten van de Zuiderzee en concludeert tot een Hollandse beïnvloeding. De vraag dringt zich daarbij op: was het zgn. “Hollandse Classicisme” oer – Hollands of eerder doorvoerproduct vanuit het stamland van het Classicisme? Met andere woorden: afkomstig van of via Holland? Hoe dit ook zij, afstammingsonderzoek blijft altijd een boeiende bezigheid.

Petrus G. Heinsbroek, amateur-archeoloog, bekijkt drie restanten van zandstenen platen uit de kerk van Allingawier en spreekt zijn vermoeden uit over het oorspronkelijk gebruik daarvan.

Jan D.Th. Wassenaar, theoloog en predikant te Hellendoorn, verzorgt een “eachweiding” over twee dierfiguren in kerken van o.a. Oudega (Wymbritseradiel) en Easterein. Hij voegt er een theologische uitleg aan toe.

Willem Hansma, kerkrentmeester van de Laurentiuskerk in Raerd, reageert, in zijn artikel over symboliek aan de zerk van Tjalling van Eysinga, op het artikel van

Elleke Makkes van der Deijl-Stam in “Keppelstok”, December 2007. Hij lokt daarmee haar weerwoord uit. **Jos Stöver**, architectuurhistoricus bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, bespreekt een recent, in het Jaar van het Religieus Erfgoed verschenen verzamelwerk over Friese Kerken. Nog bepalen deze mee het silhouet van stad en dorp: voor hoe lang nog? De tand des tijds knaagt nu ook aan de neo-Gotische kerken van de Katholieke bouwmeester Jos Cuypers en de kerken van de kerkleider en neo-Calvinist Abraham Kuiper.

De kerken van onze Stichting “groeien vast in tal en last” om met Joost van den Vondel te spreken. Bestuur en Redactie bezinnen zich dan ook op de vraag, of we op dezelfde voet door kunnen gaan met “de Keppelstok”, waarvoor de opbergdooos vol raakt. Waar een wil is is een weg; dat wèl! Maar kunnen we ook met minder genoegen nemen en dus: zo goed zo kwaad?

“Skerne Wiebe”, Wybe Sjoerds Sirtema van Grovestins, de Englumer vechtjas in de tijd van Schieringers en Vetkopers, vatte zo’n gulden middenweg samen in zijn legendarische uitspraak: “Net to goed, net to tsjoed”.

Koudum, koperen doopvont

HOLLAND-FRIESLAND

Sytse ten Hoeve

*Invloed uit Holland op Friese kerkenbouw en -inrichting in de Zuidwesthoek in de 17de eeuw *)*

Van het rijke en machtige gewest Holland is altijd invloed uitgegaan naar de andere Nederlandse gewesten, zeker in de 17de, (Gouden) Eeuw. Op het gebied van de bouwkunst, ook op het terrein van kerkenbouw en -inrichting, was die invloed in Friesland het grootst in plaatsen in de Zuidwesthoek en in het noordelijker gelegen Harlingen. De aan of bij de Zuiderzeekust gelegen plaatsen hadden door de scheepvaart veel en goede contacten met Holland, waarmee de verbindingen soms beter waren dan met het voornaamste Friese cultuurstreek Leeuwarden.

Ook in andere, meer landinwaarts gelegen Friese plaatsen valt wel Hollandse invloed te bespeuren op de bouwkunst, vooral in plaatsen van waaruit men door scheepvaart en turfhandel contact had met Holland, zoals Sneek, Joure, Heerenveen en Gorredijk. Vanuit Holland geïnspireerde kerkenbouw vond bijvoorbeeld plaats in Heerenveen (kruiskerk van Melis Pybes,

1637), Joure (toren, 1628 en zaalkerk, 1644) en St. Annaparochie (achtkante koepelkerk, 1682).

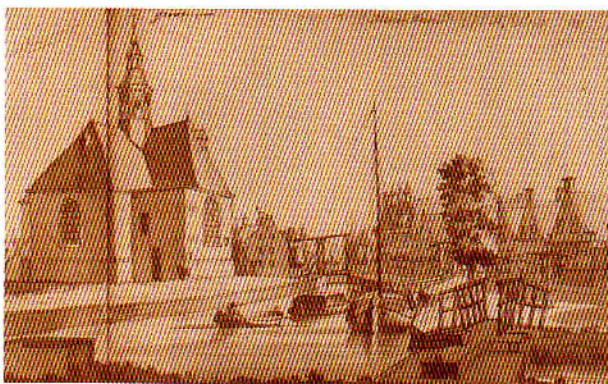

Cornelis Pronk, toren van Joure, 1732

Het in het Bildtdorp opgetrokken kerkgebouw (1682) zal zijn 'Hollandse' bouwstijl te danken hebben aan de bouwheer uit het geslacht Van Haren met zijn vele Haagse connecties.

In het begin van de 17de eeuw was het nog het Vlaams maniërisme (1565-1630) met zijn levendige, plastische vormen en zijn renaissance-decoraties dat via Holland in Friesland de bouwstijl beïnvloedt. Het stadhuis van Bolsward (1614-1617) is in deze stijl gebouwd. De architect-beeldhouwer Hendrick de Keyser werkte in Amsterdam vooral aanvankelijk in deze decoratieve stijl.

Maar zijn werk kenmerkt zich geleidelijk aan meer door strengere vormen, die in Friesland navolging vinden, vooral dankzij het platenboek 'Architectura Moderna' uit 1631 en meer op onderdelen van gebouwen, zoals poortjes, dan op de gebouwen zelf. Het is opvallend dat edellieden en patriciërs die vanuit

J. Gardinier Visser, kerk Van Heerenveen (Schoterland), ca 1790

Friesland ambten vervulden in de Haagse regeringscolleges of in de Admiraliteit van Amsterdam zich herenhuizen lieten bouwen in de stijl van het Hollands classicisme (1620-1700). Dit is de benaming voor de bouwstijl van de Hollandse of classicistische barok. Kenmerken daarvan zijn niet, zoals elders in Europa, uitbundigheid, zware accenten en weelderige contrasten, maar goede proporties en evenwichtige verhoudingen met toepassing van elementen, zoals de zuilenorden, uit de klassieke bouwkunst naar voorbeelden uit de boeken van de 16de-eeuwse Italianen Vignola, Palladio en Scamozzi. Beroemde Hollandse voorbeelden van gebouwen in deze strakke stijl zijn het Mauritshuis (1633-1637) in Den Haag en het Raadhuis-Paleis (1648-1665), het Trippenhuis (1660-1662) in Amsterdam. Vermaarde architecten die in deze stijl werkten waren in de 17de eeuw in Holland Jacob van Campen, Pieter Post, Philippus Vingboons en Steven Vennecool, wier werk en zeker navolgingen daarvan aanwijsbaar zijn in andere gewesten van Nederland, ook in Friesland. Het buiten van de familie Jongestall (Huis van Berouw) in Hallum is er als een Fries 'Mauritshuis' een fraai voorbeeld van, maar ook de huizen als Bennemastate te Hurdegaryp, Harstastate te Hogebeintum in oude gedaante, Friesmastate te Idaard, Groot Haersma te Oudega (S), de Klinze te Oudkerk, Lautastate te Wier, Meerenstein te Wijckel en het nog bestaande Monsmastate te Bolsward met hun pilastergevels.

Op de eilanden, die vanouds niet tot Friesland behoorden, was in de bouwkunst de Hollandse invloed ook groot, zeker op Terschelling en vooral ook op Vlieland, waar de kerk van 1606 met zijn uitbreiding uit 1647 daar nog van getuigt, met name door zijn inrichting. Nu evenwel terug naar de Friese Zuidwesthoek.

Overheidsgebouwen en huizen

Het aanzien van overheidsgebouwen als het rechtshuis van Balk (1615), het raadhuis van Hindeloopen (1638), de stadhuisstoren van Harlingen (zeker van voor

1610) is niet los te zien van dat van tal van raadhuisen op het platteland van Noord-Holland boven het IJ. Archivalisch is aantoonbaar dat een beeldhouwer uit 'Sardam' (Zaandam) voor fl. 14-7-8 het beeld van de Gerechtigheid leverde voor plaatsing boven de raadhuisdeur in Hindeloopen.¹⁾ Later was het in 1727 bij de verbouwing van het raadhuis van Workum dat er decoraties werden geleverd door de beeldhouwer Willem Leliënborg uit Amsterdam.²⁾

De waag van Workum (1650) en die van Makkum (1698) ontstonden ook onder Hollandse invloed. Voor het laatst vermelde gebouw werden in Amsterdam bouwmaterialen gekocht, maar ook de klok en de balans.³⁾ De driedelige vensters op de verdieping doen denken aan die in raadhuisen/waaggebouwen van bijvoorbeeld Grootchermer, Graft en Jisp.

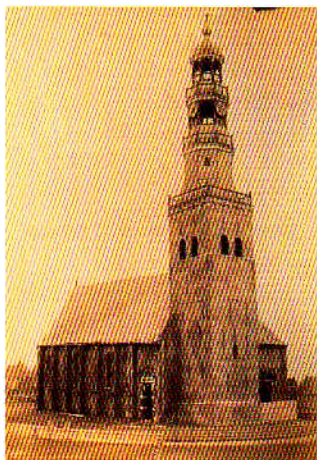
De Hollandse stad die het dichtst bij Friesland ligt is Enkhuizen. De invloed daar vandaan op het voorkomen van huizen in de Zuidwesthoek ziet men bijvoorbeeld in siermetselwerk, horizontale uitstekende lijsten en met name in Hindeloopen in de zeer karakteristieke vensters met beneden houten kruiskozijnen en boven boogvormige lichtopeningen. Wat bouwconstructies betreft valt te verwijzen naar huizen in Enkhuizen met karakteristieke schoorsteenravelings en gordingenkap, waarvan voor Friesland een vroeg voorbeeld is te vinden in het Workumer Sleeswijkshuis (1663) aan het Noord 5. Aan trapgevels in Haarlem vallen als versieringen de uitstekende natuurstenen blokjes op. Wij vinden ze bijvoorbeeld ook aan de gevel van Voorstraat 118 te Sloten.⁴⁾

Torens en kerken

De St. Gertrudiskerk van Workum, gebouwd tussen 1515 en 1580, is een grote, gotische, driebeukige hallenkerk van het type dat zeer karakteristiek is voor de 16de-eeuwse kerkenbouw in Holland benoorden het IJ.⁵⁾ De kerken van Monnikendam, Edam en Enkhuizen zijn er goede voorbeelden van. In de 16de eeuw was er dus al invloed vanuit Holland op de kerkenbouw in de Zuidwesthoek.

Uit constructies van 16de-eeuwse Friese kerkkappen en de daarvoor gebruikte telmerken is ook invloed vanuit Holland te concluderen, onder andere bij de kerkgebouwen van Dronrijp (1504) en Nijland (1508-1527)⁶ Zelfs voor de inrichting van kerkgebouwen kwam men soms in Holland terecht. Interessant in dit verband is het gegeven dat de vermaarde schilder Maarten van Heemskerck uit Haarlem in 1560 een schilderstuk leverde voor de kerk van Nijland.⁷

Voor de onderbouw van de toren van Hindeloopen werd in 1593 hout uit Amsterdam geleverd en de bouwer was misschien ook een Amsterdammer. Het was Allerts Jansz. 'nu tertijs binnen Staveren'. Wellicht was hij daar in 1593 om er een nieuwe toren te bouwen. Dit in 1845 afgebroken bouwwerk was op omstreeks 1600 te dateren. Allert Jansz. ontving in Hindeloopen 1400 Caroliguldens voor het opbouwen van de kerk en nog 120 Caroliguldens voor arbeidsloon voor werk aan de toren, voor het maken van een preekstoel en banken en voor een reis naar Amsterdam. De hoogte van de bedragen maakt aannemelijk dat er niet sprake was van complete nieuwbouw. In 1615 kreeg de toren een open bekroning. Na wijzigingen 1701 kwam er in 1714 onder leiding van Klaas Pieters een nieuwe lantaarnvormige opbouw op de onderbouw.

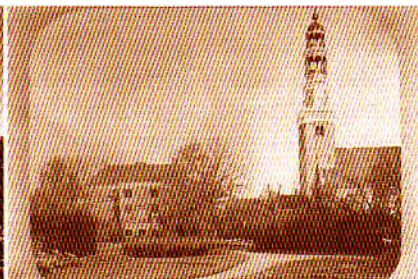
Hindeloopen, voor de afbraak en herbouw van de kerk in 1892 en 1904

Deze torenbekroning moest overigens in 1733 al weer ingrijpend worden hersteld.

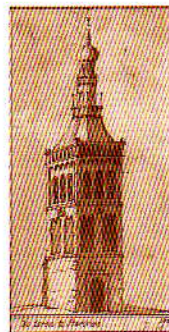
Men oriënteerde zich in 1714 vanuit Hindeloopen in Joure,⁸ maar vond toch inspiratie in de Hollandse torens en dat deed men in 1716 ook in Lemmer. Bijzonder is wel dat de Lemster toren navolging kreeg in 1736 in Aldeboarn, ongetwijfeld onder invloed van de Van Andringa's, die in beide plaatsen de dienst uitmaakten.

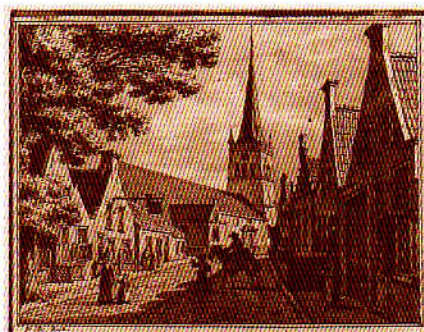
Lemmer

Toren van Aldeboarn, gefotografeerd voor de afbraak van Andringastate in 1895

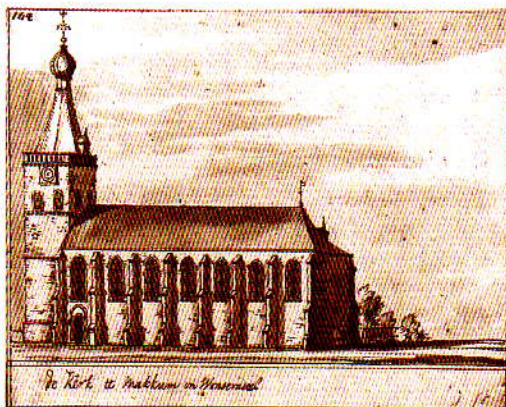
Jacobus Stellingwerf, toren van Stavoren, 1723

Jan Bulthuis, kerk en toren van Koudum, ca 1790

De torens van Stavoren (circa 1600), Koudum (1617) en Makkum (1652), die verloren gingen, verrieden met hun balustrades ook dat ze onder Hollandse invloed waren ontstaan. De Zuidertoren van Enkhuizen heeft bijvoorbeeld een dergelijke balustrade.

De kerk van Hindeloopen uit 1632 werd in 1658 uitgebreid met een zijbeuk. Dat gebeurde onder leiding van de bouwmeester Dirk Jansz. uit Edam. Hij was ook de ontwerper van de nieuwe kerk van Makkum in 1662. In het rekeningboek van de kerkvoogden daar staat: "Betaelt aan Durck Jansz. vijff en dertigh gulden van het ordineren, 't besteck en model van de kerck volgens quitantie f. 35-0-0".⁹⁾

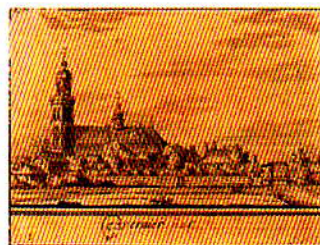
Jacobus Stellingwerf, kerk en toren van Makkum, 1722

Dirk Jansz. was de man die in 1648 ook het ontwerp maakte van de Nieuwe Toren van Kampen.

Het was overigens ook al een Edammer, genaamd Jan Jacobsen Groot, die in 1648 naar ontwerp van Willem de Keyser uit Amsterdam Crackstate te Heerenveen bouwde.¹⁰⁾

De grietman van Aengwirden, Johannes Crack, schakelde de Edammer bouwmeester een jaar later nog eens in toen hij hem namelijk in 1649 een torentje (dakruiter) liet ontwerpen voor de in 1638 gebouwde en in 1743 al weer afgebroken kerk van Terband. In 1651 lieten de kerkvoogden van Terband en Luinjeberd hem herstellen uitvoeren aan hun kerkgebouwen.¹¹⁾ Jan Jacobsen Groot was als meester-timmerman in 1658 betrokken bij de bouw van de sluis in Lemmer door de familie Vijselaer uit Edam.¹²⁾ Hij was ongetwijfeld ook

de man die in 1661 de ingestorte toren van Wormer weer opbouwde. Deze toren, die in 1807 reeds weer is afgebroken, zou het voorbeeld wel eens geweest kunnen zijn voor de toren van Hindeloopen en alzo ook voor de torens van Lemmer en Aldeboarn. Friese schippers hadden veel contact met Wormer in verband met de daar gevestigde ruim honderd bedrijven waar beschuiten werden gebakken. Dit goed houdbare artikel, dat veel door zeevarenden werd gegeten, moest over de gehele wereld worden geëxporteerd.

Jacobus Stellingwerf, kerk en toren van Wormer, 1726

Een andere inspiratiebron was wellicht de in 1850 gesloopte torenbekroning van de Grote Kerk van Purmerend. Bij de orkaan van 1 augustus 1674, toen ook het schip van de Utrechtse Dom instortte, ging de oude torenbekroning te gronde. Er kwam een nieuwe, geïnspireerd op die van de Oudekerkstoren te Amsterdam, maar met een koepelvormige afdekking, teruggaand op de vorm van de koepel op het raadhuis-paleis (1648) van Amsterdam. Verloren gegane torens te Obdam en Schagen kunnen ook voorbeelden zijn geweest.

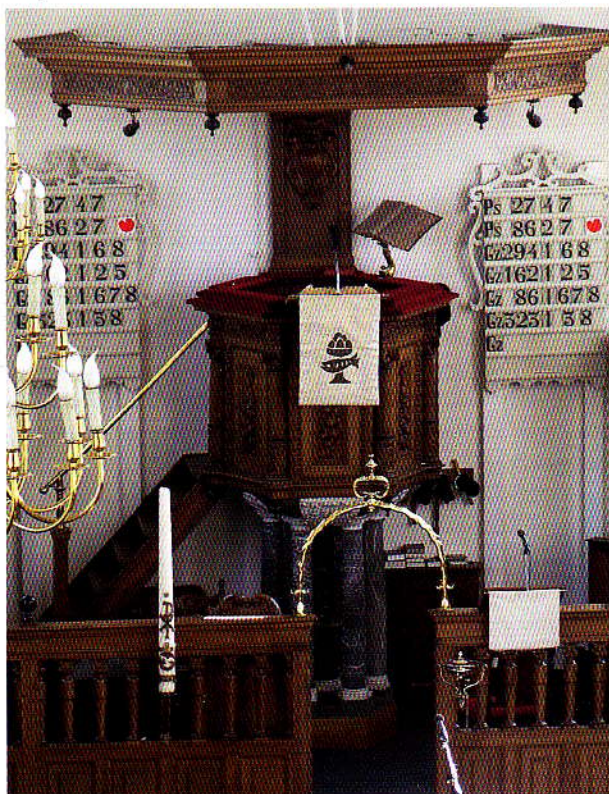
Jan Reiersz., afkomstig van Schermerhorn, maar sinds 1660 mr. metselaar te Amsterdam, werd in 1682 als bouwmeester betrokken bij de herbouw van de ingestorte Martinikerk in Sneek, het grootste Friese bouwproject in de 17de eeuw. Als werkbaas was Jan de Jonge, mr. timmerman te Amsterdam er bij betrokken.¹³⁾ De doopsgezinde vermaningen van Hindeloopen (1653) en Workum (1694) zijn compact gebouwde schuilkerken met galerijen naar het voorbeeld van bijvoorbeeld die in

de Zaanstreek, waar ze doorgaans in hout waren opgetrokken.

Jan Adriaensz. Leeaghwater is vooral bekend geworden als de man van de Hollandse inpolderingen, maar hij was eerst kistenmaker en later vooral ook molenmaker en architect, die ontwerpen maakte voor kerkgebouwen, torens en raadhuisen. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij werk en invloed heeft gehad in Friesland. Zijn tweede huwelijk sloot hij er in 1643 in Harlingen met Trijntje Isaacs.

Kerkmeubilair

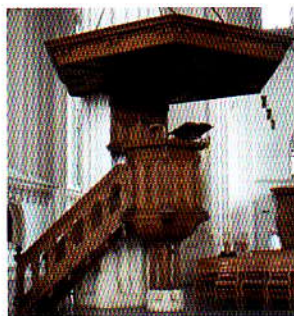
Het vermaardste pronkstuk uit een Fries kerkinterieur is de preekstoel in de Martinikerk van Bolsward. Het rijke

Koudum, preekstoel en doophek uit 1648

beeldhouwwerk daaraan is in 1662 vervaardigd door de 'anticqsneier' Johannes Kinnema uit Alkmaar. Hij ontving f. 783-0-0 voor zijn werk en een geschenk van zes zilveren lepels.¹⁴⁾ Andere grote werkstukken van hem zijn bijvoorbeeld een schoorsteenmantel in het stadhuis van Hoorn en een groot memoriebord in de kerk van Wognum.

Hollandse invloed op een Fries kerkinterieur zien wij opvallend in Koudum. De imposante preekstoel is een schitterend stuk kistenmakerswerk. Het kwabornament (kraakbeenvormig) in de decoraties wijst op een ambachtskunstenaar uit Amsterdam. Het basement van de Koudumer preekstoelkuip, bestaande uit zeven dorische kolommen van marmer en versierd met de wapens van Johan van Aylva en Catharina van Walta, is ongetwijfeld geïnspireerd op de ook uit kleine kolommen samengestelde voetstukken van de preekstoelen in de Amsterdamse Oude Kerk (1630) en de Nieuwezijds Kapel (nu in de Hervormde kerk van Dedemsvaart). Archivalia betreffende de inrichting van de Koudumer kerk zijn er niet meer, maar toch is de invloed uit Holland goed bewijsbaar. Behalve in de koperen doophek op het doophek (heel karakteristiek voor Hollandse kerken en in Friesland verder te vinden in Heeg, Ternaard, Westerschelling en Hoorn) heeft de preekstoel een koperen lessenaar en een koperen leuning aan de trap en die zijn gedateerd 1648 en gesignd E.E.V. Het zijn de initialen van de vermaarde Amsterdamse 'geelgieter' (van Leeuwarder geboorte) Elias Eliasz.

Stevenskerk te Nijmegen, preekstoel met houtsnijwerk uit 1640 van Joost Jacobsz. te Amsterdam

Koudum

(Ylcke Ylckes./ Eelke Eelkes) van Vliet. De ambachtskunstenaar, die in 1652 overleed, leverde koperwerk (vooral kroonluchters) in kerken als die van Blokzijl, Deventer, Kampen, Zwolle en Vlissingen.¹⁵⁾ Ook de doopbekken-houder in de kerk van Tjerkwerd draagt zijn signatuur. Er zijn duidelijke overeenkomsten te zien tussen de ornamenten van de Koudumer preekstoel en die in de St. Stevenskerk te Nijmegen. Die preekstoel, die ook op een voetstuk van kleine kolommen staat, werd in 1640 gemaakt door de Amsterdamse kistenmaker Joost Jacobsz.

In Koudum werd de kerk met de 17de-eeuwse toren in 1831 vervangen door een koepelkerk, waarin het rijke meubilair weer een plaats kreeg, zoals opnieuw ook in

Koudum, interieur

Koudum, preekstoel

de 1857 gebouwde huidige kerk. Van de oorspronkelijke inrichting kunnen we ons geen beeld meer vormen, evenmin als van die van de kerken van Stavoren (afbraak van de toren in 1845 en van de kerk in 1861) en van Hindeloopen (afbraak van de zuidbeuk in 1892 en een nieuwe kerk op de fundamenten van de oude hoofdbeuk in 1904 naar ontwerp van H.H. Kramer).¹⁶⁾ De kerk van Makkum manifesteert zich nog in zijn oude gedaante, maar de inrichting is bij verschillende restauraties sterk gewijzigd.¹⁷⁾

Warns

Aan de kerk van Warns is, zeker wat betreft de inrichting, thans nog de Hollandse invloed op Friese kerkenbouw het beste waar te nemen.

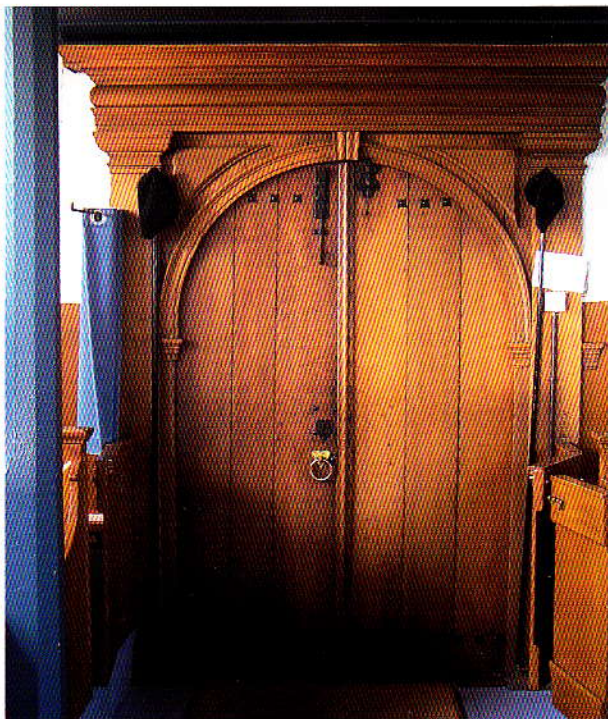
De tufstenen toren te Warns van omstreeks 1150 kreeg in plaats van zijn zadeldak in 1729 een spits naar ontwerp van Simon Abes Gjaltema, die in 1725 ook werkte aan het raadhuis van Workum. Bij de spits werden op de hoeken van de toren knoppen geplaatst, zoals in Holland wel gebruikelijk was.¹⁸⁾ Reeds eerder, namelijk in 1710, leverden Claas Noorden en Jan Albert de Grave uit Amsterdam al een nieuwe klok in de toren. De hier nog weer aan voorafgaande nieuwbouw van de kerk in 1682 vond ook plaats onder invloed uit Holland.

Warns, preekstoel

De natuurstenen versieringen van de zuidelijke ingang en de restanten van de noordelijke ingang zijn uitgevoerd in de stijl van het Hollandse classicisme. Het exterieur van de eenvoudige zaalkerk, die waarschijnlijk op de fundamenteën van zijn voorganger werd opgetrokken, heeft geen bijzondere kenmerken. Het interieur heeft dat wel. De trek balken onder het tongewelf rusten op sleutelstukken, korbelen en muurstijlen. Ze zijn bevestigd tegen uitgemetselde pilasters die rusten op consoles. De constructie met zulke pilasters komt in Friesland nauwelijks voor, maar wel in Holland, bijvoorbeeld in de Zaanstreek in de kerken van Koog, Krommenie en Oostzaan.

Het kerkmeubilair is gericht op de aan de oostzijde geplaatste preekstoel. Dit fraaie voorbeeld van kistenmakerswerk heeft op de panelen en op de hoeken van de kuip gebeeldhouwde bloem- en bladfestoenen, evenals

Warns, deur onder orgel

op het ruggeschot. De hoogte van de kuip is evenals die te Koudum geringer dan bij andere Friese preekstoelen, zoals dat ook het geval is bij preekstoelen als die in de kerken van Twisk, Oude Niedorp en Amsterdam (Zuiderkerk). Hij rust, voor Friesland ook vrij bijzonder, op een kolom, zoals preekstoelen in de kerken van Oosterend en Hoorn op Texel, Venhuizen (in 2003 verbrand), Zwaag en Amsterdam (Oudezijds kerk). Een eenvoudige ijzeren leuning (vergelijk die met de koperen leuning van Koudum) is van een type dat in Friesland ook nauwelijks voorkomt.

Vóór de preekstoel is het doophek opgesteld. De kerkenraadsbanken daarbinnen en de herenbanken daarvoor zijn evenals een aantal andere banken tegen de zijmuren niet samengesteld uit panelen, zoals dat in Friesland gebruikelijk is, maar uit verticaal tegen elkaar aan geplaatst brede eiken planken (delen). De peiwand en de deuren onder het orgel zijn op dezelfde wijze samengesteld. Dit is voor Friesland een unicum, maar niet voor Hollandse kerken zoals die van Den Hoorn, Koog aan de Zaan, Krommenie, Oosthuizen, De Rijp, Schermerhorn, Twisk, Uitgeest en Wijdenes. De bewaard gebleven 17de-eeuwse banken met een achterschot tegen de kerkmuren zijn er een aanwijzing voor dat er in de gehele kerk oorspronkelijk zulke (mannen)banken stonden, zoals in tal van doopsgezinde vermaningen en ook bijvoorbeeld in de Lutherse kerk van Alkmaar en de Waalse kerk van Haarlem. Er wordt wel beweerd dat dit terug gaat op de situatie in de hervormingstijd toen tijdens hagepreken de vrouwen en kinderen in het midden stonden en de mannen daar in een cirkel beschermend omheen.

Uit de opschriften boven de ingangen is op te maken dat de kerk van Warns werd gebouwd onder leiding van de grietman van Hemelumer Oldeferd en Noordwolde, Gellius Wybrandus van Jongestel, die zijn pleegzoon Isaac Martinus Adius de eerste steen liet leggen. De grietman stamde uit een familie met veel nationale en internationale contacten. De wapens op de herenbank tegen de zuidmuur in de kerk zijn die van Ernst Willem

van van Wijdenbrugh en diens vrouw Louisa Assenburg. Hij was van 1765 tot 1779 grietman van Hemelumer Oldeferd en Noordwolde en voorts collegeeraad van de Admiraliteit van Friesland, advocaat-fiscaal en lid van de Staten van Friesland en had als zodanig ook contacten op nationaal niveau.

(* Dit artikel is een bewerking en uitbreiding van de bijdrage 'De tsjerke fan Warns: ynfloed út Hollân' in: Otto Kuipers en Jacob van Sluis (redactie) 'Nei bûten ta – Afscheidsbundel voor Douwe P. de Vries' (Tresoar, Leeuwarden, 2006).

Noten

- 1) M. P. van Buijtenen, *Hindeloopen, Frieslands elfde stede* (Amsterdam, 1946), blz. 44.
- 2) B. van Haersma Buma, 'Geloof, gezag, gelag, drie projecties in steen' in: *De stêd Warkum* (Bolsward, 1967), blz. 100-143.
- 3) O. Postma, 'Fierdere histoarje fan it doarp-stedtsje' in: *Makkum, sier en sied fan Wûnseradiel* (Bolsward, 1965), blz. 38.
- 4) R. Meischke e.a. *Huizen in Nederland I – Friesland en Noord-Holland* (Zwolle, 1993), passim.
- 5) M. D. Ozinga, *De gotische kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Amsterdam, 1953), blz. 50.
- 6) H. Janse, *Houten Kappen in Nederland, 1000-1940* (Delft, 1989) blz. 134, 173 en passim.
- 7) S. ten Hoeve, *Kerk en toren van Nijland* Nijland, 1975), blz. 23.
- 8) M. P. van Buijtenen, 1946, blz. 40-43 en Gemeente-archief Nijefurd. Archief Hindeloopen (O.A.H. nr. 150): Stukken betreffende het verrichten van herstellingen en restauratiewerkzaamheden aan het kerkgebouw en de toren, 1818-1875.
- 9) Tresoar, Archief Hervormde gemeente Makkum-Cornwerd (toegangsnr. 244-47) Rekeningboek Kerkvoogdij Makkum, 1655-1692.
- 10) H.M. van den Berg, 'Crackstate, een Amsterdams buitenhuis op het Heeren Veen', in: *Bouwen in Nederland* (Delft, 1985), blz. 3.
- 11) W. Westerdijk, *Inventaris van de archieven van de Hervormde gemeente te Heerenveen c.a. en Tjalleberd-De Kripe 1594-1971* (Heerenveen, 1996) blz.93-94 Vgl.: D.M. Bunscoeke, 'Verdwenen kerken in Aengwirden' in: *De Keppelstok – Publicaties van de Stichting Alde Fryske Tsjerken* nr 43 (Leeuwarden, 1991) blz.V-29-30.
- 12) R. Meischke, 1993 blz.43 en C. Boschma-Aarnoudse, *Edam, behouden stad – Houten en stenen huizen 1500-1800* (Utrecht, 2007), blz. 56-57.
- 13) B. van Haersma Buma, 'De Grote of Martinikerk te Sneek' in: *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken III* (Leeuwarden, 1981), blz. 52-53.
- 14) M. E. van der Meulen, *Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis* (Sneek, 1880), blz. 79.
- 15) B. Dubbe, 'Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17de eeuw', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (Leiden, 1980), blz 137-153
- 16) Archief PKN Hindeloopen. Archief Kerkvoogdij Hervormde gemeente Hindeloopen: bestek voor afbraak en herbouw door H.H. Kramer (1904). Vgl. Tresoar: Familie-archief Van Slooten (toegang-nummer 336, nrs. 242-250), Kasboeken H.H. Kramer, 188-1919).
- 17) H. van den Ende, *Makkum en Cornwerd – een protestantse gemeente en haar gebouwen 1580-2006* (Makkum, 2008).
- 18) Tresoar, Archief van de Hervormde gemeente Warns en Skarl (toegangsnr. 244-8) Ook hierna gebruikt:
1-2 Handelingenboek van de kerkenraad
11-12 Rekeningboeken fan de kerkvoogdij van Warns 1708 – 1794.

DRIE RODE (BONT)ZANDSTENEN PLATEN UIT DE KERK VAN ALLINGAWIER

Petrus G. Heinsbroek

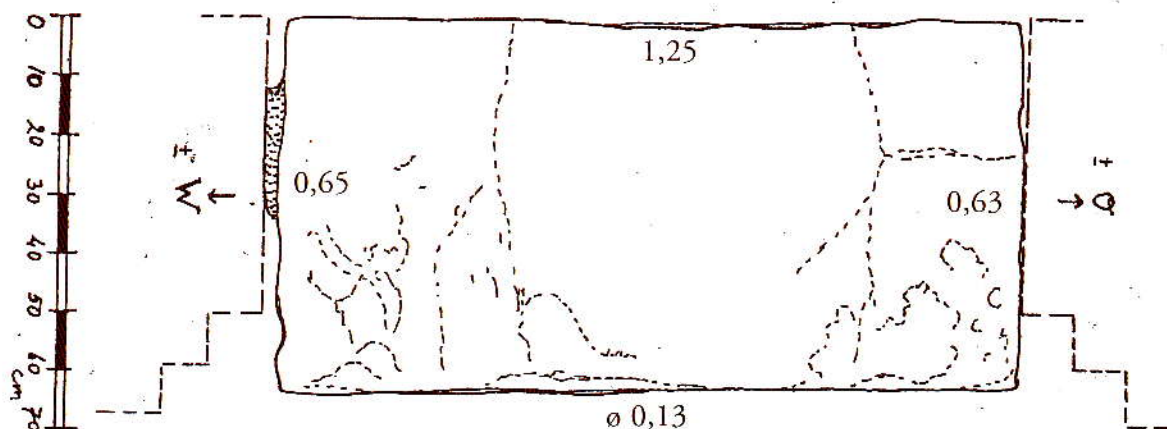

De kerk van Allingawier ¹⁾ heeft als drempelsteen voor de zuidelijke ingang een plaat van rode (bont)zandsteen (*Afb. 1.*) met een lichte trapeziumvorm.

Omdat de vooral in de 12^e eeuw in Friesland gebruikte sarcofaagdeksels bijna allemaal van rode (bont)zandsteen zijn gemaakt en onder andere gekenmerkt worden door hun trapeziumvorm, bestaat de mogelijkheid dat dit ook zo'n oud grafdeksel is. Er zijn echter geen andere kenmerken die daar op wijzen. Zo is er aan het oppervlak geen versiering. Alleen vage, waarschijnlijk door erosie veroorzaakte, golvingen en barsten. Mogelijk zou de steen aan de huidige onderkant nog versierd kunnen zijn en dus is het nog onzeker, of het hier om een sarcofaagdeksel gaat. ²⁾

Afb. 1. drempelplaat voor de zuidelijke ingang

het gestippelde strookje links is een rand van cement; de onderbroken rechte lijnen geven schematisch de wanden van de ingang aan

De balie in de hal achter de zuidelijke ingang wordt afgedekt door een grote eveneens rode (bont)zandstenen plaat. (Afb. 2.) De huidige (oostelijke) voorrand en de (noordelijke) korte zijde zijn geprofileerd. Dat wil zeggen dat de zijkant in een fraai profiel is gebeiteld in plaats van recht afgekapt.

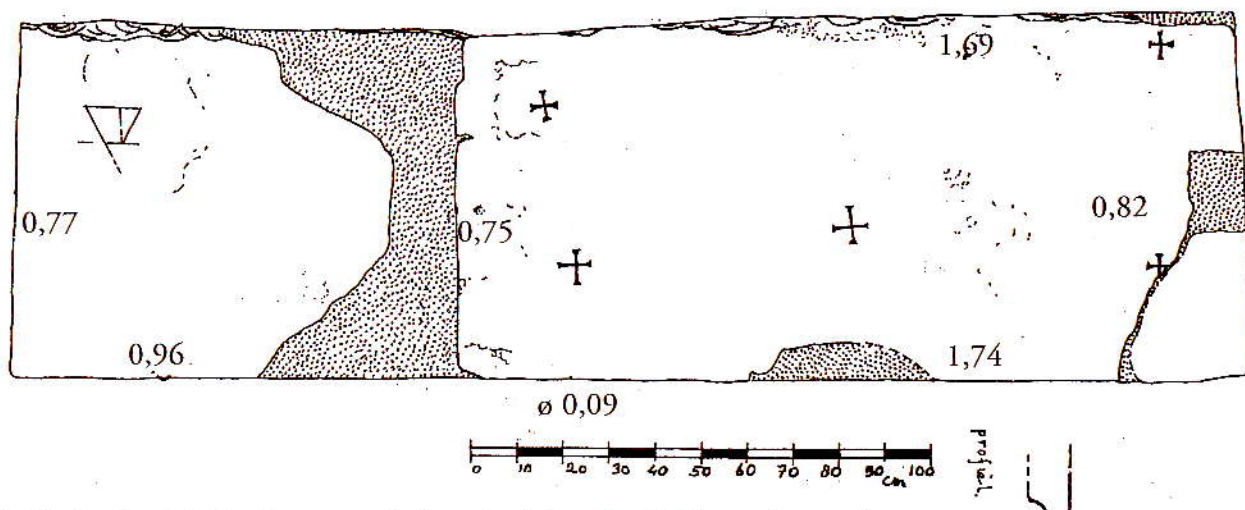
Op het oppervlak komen vijf kruisjes voor. Zo'n rand en de wijdingskruisjes wijzen er op dat deze plaat vóór de Reformatie als altaarsteen is gebruikt. Door de recent aangebrachte roze metselspecie is niet te zien of eronder een breuk schuil gaat, en of de plaat dus oorspronkelijk uit twee aparte stukken heeft bestaan, al zou de doorgaande profilering aan de voorkant kunnen wijzen op een vroeger gebruik als één grote altaarsteen. Het rechterdeel, met de wijdingskruisjes, is iets trapeziumvormig. Het kleinere deel is praktisch rechthoekig. Het op zijn oppervlak ingekraste meetkundige figuurtje kan van alle tijden zijn en heeft geen duidelijke betekenis.

Deze steen is op geringe diepte in de bodem van het koor aangetroffen bij een van de onderzoeken tijdens de restauraties in de jaren '75 tot '78 ³⁾

Ook van altaarstenen is bekend dat zij wel eens van hergebruikte oudere sarcofaagdeksels zijn vervaardigd. Er is een kans, vanwege de trapeziumvorm, dat het rechterdeel van deze altaarsteen ooit een sarcofaagdeksel is geweest. Maar ook hier zijn er geen andere tekenen die daarop wijzen.

Afb. 2 altaarsteen van vóór de Reformatie, met geprofileerde voorrand, gezien vanaf de koorzijde

De plaatsing der wijdingskruisjes suggereert dat het rechterdeel een altaarblad is geweest.

Van Allingawier is ook afkomstig een fragment, dat ooit behoorde tot een sarcofaagdeksel van rode (bont) zandsteen. Het bevindt zich in het Scheepvaartmuseum in Sneek. Het inmiddels klassieke werk van Martin ⁴⁾ over zandstenen kisten en deksels verwijst ernaar:

SNEEK. Scheepvaartmuseum. Dekselfragment. Rood. Versiering: kruisstaaf met kruis in liggende ellips (niet aan de top), bekroond door hoofdletter Ω (omega), geflankeerd door twee kromstaven. Afkomstig van ALLINGAWIER.

Bij de illustraties vinden we onder nr 122 - 123 op blz. 117 een foto uit 1949 van een kist uit Tjerkgaast en, staande op de bovenrand, een halve sarcofaagdeksel uit Allingawier. ⁵⁾

In het Sneeker Nieuwsblad van 1 juli 1947 bespreekt de toenmalige conservator van het Scheepvaartmuseum, H. Halbertsma, de aanwinst van "een zeer oude, helaas gebarsten, roodzandstenen plaat". "De conservator ontdekte deze steen toevallig op het kerkhof aldaar (= Allingawier)

en dank zij de goede zorgen van Drs Bonting te Exmorra en de heer Sieswerda, koster te Allingawier, arriveerde de steen onlangs te Sneek".

In hetzelfde blad, nu van 30 september 1949, komt in een soortgelijk artikel ⁶⁾ bovenstaande vondst opnieuw ter sprake. Bij de toen nieuwe aanwinsten hoort namelijk een sarcofaag (= stenen doods-kist) van rode zandsteen uit Tjerkgaast. Omdat men toen meende dat bij dergelijke kisten steeds zandstenen deksels horen (net zo goed als men dacht dat onder elk stenen deksel een stenen kist hoort te zitten, wat niet altijd het geval hoeft te zijn) wordt de eerdere dekselaanwinst uit Allingawier nogmaals genoemd. Maar nu met de nog niet eerder vermelde bijzonderheden, dat het deksel-fragment "op het kerkhof van Allingawier had rondgezworven en tot kapblok diende" en "een karakteristieke versiering vertoonde".

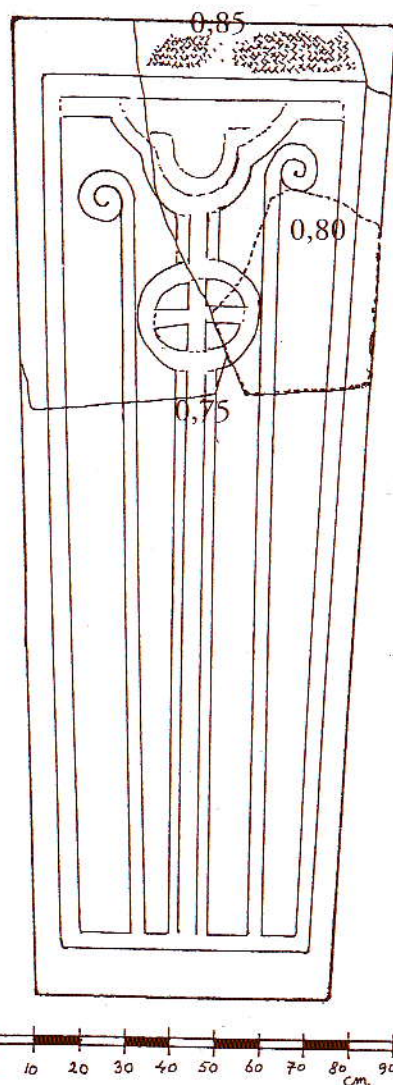
Behalve dat we uit deze berichten kunnen concluderen, dat het deksel-fragment uit Allingawier sinds 1947

en de rode zandstenen kist uit Tjerkgaast sinds 1949 ⁷⁾ in het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek aanwezig zijn, wordt het nu ook de vraag hoe de versiering op het dekselfragment uit Allingawier er uit heeft gezien.

Nu is het origineel van de foto uit Martin nog in het Fries Scheepvaartmuseum aanwezig. Hiervan is met gebruikmaking van moderne technieken opnieuw een afdruk gemaakt. (Afb. 3.)

Afb. 3. Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, Sarcogaagdekselfragment

Afb. 4 Reconstructie van het complete dekselfragment

Hiervan kan het dekselfragment uit Allingawier overgetekend worden. Doordat via het werk van Martin de breedte van het hoofdeinde van de grafkist uit Tjerkgaast bekend is (85 cm) ⁸⁾ is dit ook nog op schaal te doen.

Zo blijken ook de maten: lengte 80 cm, breedte bovenaan 85 cm, onderaan 75 cm. In *Afb. 4* is het onderste gedeelte van het zerkdeksel erbij gereconstrueerd naar de manier, waarop bij soortgelijke deksels de versiering zich vaak voortzet. Waarbij in werkelijkheid de lengte wel een klein beetje meer of minder geweest kan zijn dan de nu aangehouden 2 m.

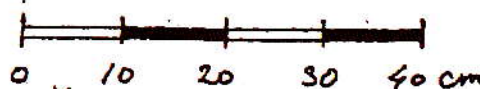
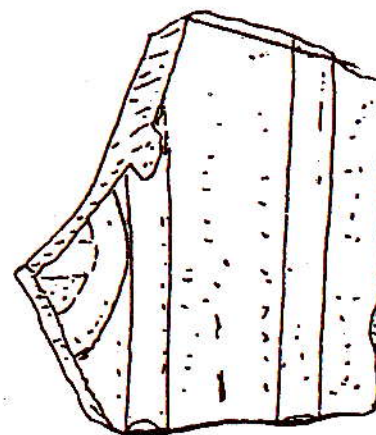
Er is een afbeelding van wat er nog resteert van dit dekselfragment ⁹⁾ (*Afb. 5*.)

Het blijkt dat van het (op de foto) reeds gebarsten fragment een groot deel verloren is gegaan. Daarvan blijkt het rechter onderste gedeelte over te zijn. Waarschijnlijk is het oppervlak van het randveld en het veld rond de in laag profiel uitgevoerde versiering gefrijnd, met een fijnbeitel van ondiepe putjes voorzien. Dat was namelijk gebruikelijk bij dit soort versierde deksels.

De versiering is zoals Martin al heeft beschreven, ook al betekenen de zogenaamde kromstaven niet, dat er een abt of bisschop onder begraven heeft gelegen. Er waren namelijk in de 12^e eeuw, toen dit soort grafdeksels voor elitegraven in zwang was, lang niet zoveel abten (of bisschoppen) als er deksels met deze staven zijn gevonden. Misschien zijn het geabstraheerde uitbeeldingen van de levensboom, toentertijd een bekend symbool. Het kruis slaat op Christus of een leven in Christus. De omgekeerde omega zou symbolisch het einde van het leven kunnen uitbeelden, zoals de omega het einde van het Griekse alfabet is.

Meer manieren, waarop de zogenaamde kromstaven, al of niet in combinatie met kruisen en andere versieringselementen, op grafdeksels voorkomen, zijn bijvoorbeeld in het werk van Martin te vinden.

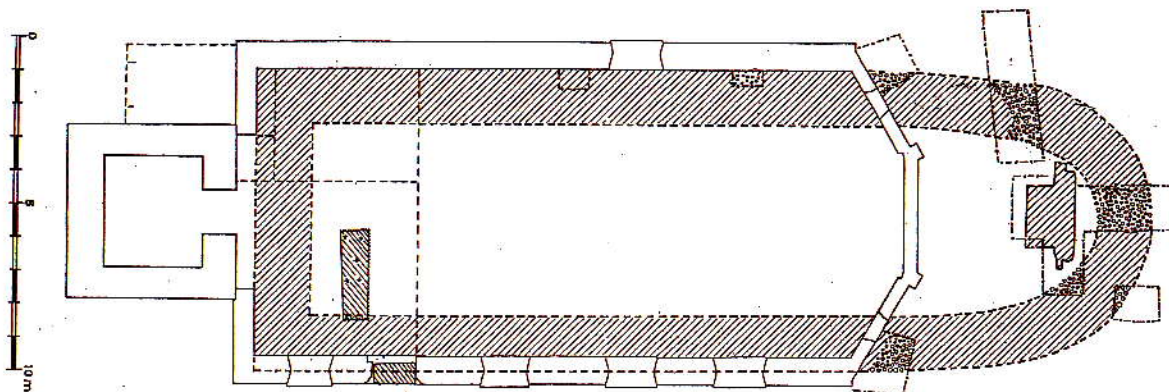
Rest de vraag wie er onder zo'n grafdeksel begraven kan zijn geweest. Om daar iets van te kunnen zeggen moeten we nagaan wie er in de 12^e eeuw in Allingawier belangrijk of rijk genoeg is geweest om zich zo'n duur graf te kunnen veroorloven. Of wie zo'n duur graf geschonken

Afb. 5 overgebleven deel van het dekselfragment

kon krijgen. Misschien iemand die verbonden was aan de 12^e-eeuwse kerk? Wat weten we van deze kerk?

Er zijn in 1970 en 1977 beperkte oudheidkundige onderzoeken geweest ¹⁰⁾ waardoor een plattegrond

Afb. 6. plattegrond van vroegere (gearceerd) en huidige (wit) fasen van de kerk, met drempelsteen en altaarsteen (gearceerd); keienfundering van de eerste tufstenen kerk (gestippeld)

van de eerste stenen kerk gemaakt kon worden.

(Afb. 6.)

In deze, aan Halbertsma ontleende plattegrond (1977), met aanvullingen van de R.O.B., is in wit de vorm van het huidige gebouw aangegeven. In het koor lagen ook nog de resten van een tufstenen altaarfundering.

De tufstenen kerk was naar het oosten circa 7 m langer dan de huidige kerk. Hij zal zo'n 27 m lang geweest zijn (buitenwerks gemeten). Afgaande op de keienfundering die binnenwerks circa 5m, maar buitenwerks circa 9 m is, zal deze eerste romaanse kerk ongeveer drie keer zo lang als breed zijn geweest.

De tweede kerk zal uit kloostermoppen opgetrokken zijn geweest, getuige de hier en daar op het kerkhof aanwezige gelige restanten van deze stenen ¹¹⁾. Er was ook wat kloostermoppenpuin aanwezig in een (puinige) laag, die wat hoger dan het bed van veldkeitsjes in de grond voorkwam.

Met name omdat uit de fundering blijkt dat de zijmuren vloeiend zonder inspringing overgaan in het koorgedeelte, wil Halbertsma de eerste tufstenen kerk in de tweede helft van de twaalfde eeuw dateren. ¹²⁾ Het is echter onduidelijk wanneer deze tufstenen kerk door de uit kloostermoppen opgebouwde tweede kerk vervangen is.

Wel is de aanleg van de huidige, uit kleinere bakstenen bestaande ¹³⁾, kerk bekend: 1634. Dit jaartal is te vinden op een simpele gedenksteen. De bijbehorende toren dateert van één jaar later: 1635, volgens een memoriesteen. De nog bestaande bakstenen kerk, die de derde kerk genoemd kan worden, is ca 20,25 m lang en ca 10,25 m breed. Dit is slechts 2 x zo lang als breed. Hij is dan ook een keer ingekort, al is dit waarschijnlijk later gebeurd dan bij de overgang van de kloostermoppen kerk naar de huidige bakstenen kerk. Naar aanleiding van een door Mevr. Herma M. van den Berg aangewezen bericht in de toenmalige Leeuwarder Courant (van 26 november 1783) over het afbreken van een stuk koor en het weder opbouwen van een (oostelijke) sluitingsmuur, zal dit in 1783 gebeurd kunnen zijn.

Mogelijk heeft het rode (bont)zandstenen grafdeksel uit Allingawier dus het graf gedekt van iemand die betrokken was bij de stichting van de eerste tufstenen kerk, of bij de mogelijke vervanging van een eenvoudige houten voorganger of bij de vervanging van deze kerk door de tweede (kloostermoppen)kerk. Een naam is helaas niet te geven.

Noten

- 1) Knol, Jelma; 2005; Levende Stenen. Het bezit van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Blz. 18/19: Allingawier.
- 2) Volgens de oud-koster G. Ringnalda te Exmorra is de steen bij de restauratie van 1975 v.v. niet gelicht.
- 3) In de R.O.B. documentatie van de opgravingen van 1977 staat: Gevonden, altaarsteen. (Rode Bremer). 0,80 breed. 0,10 dik. 2,50 – 2,65 m lengte. Drie zijden geprofileerd. Altaarsteen lag scheef in het koorgedeelte.
- 4) Martin, H, 1957. Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland. Drachten.
- 5) Schrijver dankt in het bijzonder mevr. Jeannette J. Tigchelaar van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek voor haar hulp bij het opsporen van gegevens, het opzoeken en het beschikbaar stellen van het origineel van de foto uit Martin.
- 6) De eerste vermelding in het artikel: Halbertsma, H. Aanwinsten Fries Scheepvaart- museum. II. Tweede vermelding in het artikel: Halbertsma, H. Aanwinsten van het Fries Scheepvaartmuseum. XXXIV.
- 7) De kist afkomstig uit Tjerkgaast bevindt zich, als bruikleen van het Fries Scheepvaartmuseum, tegenwoordig weer in de kerk van Tjerkgaast.
- 8) In het catalogusgedeelte van Martin: object 122, blz. 85.
- 9) Fries Scheepvaartmuseum, Sneek, objectnummer B – 088. Hoog: 43 cm, breed 37 cm. Dik circa 10 cm. Rozerood van kleur, zoals rode bontzandsteen er gebruikelijk uitziet.
- 10) Opgravingen aan de buitenzijde van het huidige koor. Verslag in Halbertsma, H. (ROB, Amersfoort). 1971. Bulletin KNOB, jrg. 70, blz. 27 en 28. Onder: Friesland, Allingawier. Opgravingen aan de binnenzijde van de kerk, in 1977, toen de kerk veranderd werd in verband met zijn opname in de "Aldfaers Erf" route. Verslag in Halbertsma, H. (ROB, Amersfoort. 1977. Bulletin KNOB, jrg. 76, blz. 252 t/m 254. Onder Friesland, Allingawier (Gem. Wonseradeel).
- 11) Complete kloostermoppen zullen ca 9 x 16 x 32 cm geweest zijn. (Halbertsma, 1971).
- 12) Afgaande op de naam "Allingawier", die in een uit de 13^e eeuw daterende kerkenlijst als "Alingwere" geschreven staat, moet de terp, waarop deze kerk staat, tot een jongere categorie behoren, "waarvan de geschiedenis", aldus Halbertsma, "stellig niet verder dan de 10^e eeuw terug reikt." Het is onduidelijk of er tussen dit tijdstip en de tweede helft van de 12^e eeuw, waarin de eerste (tuf)stenen kerk ontstond, misschien een houten voorganger aanwezig geweest is. Dat zou mogelijk goed archeologisch onderzoek kunnen leren.
- 13) Kerk en toren zijn opgebouwd uit donkerbruine bakstenen, 5 x 9,5 x 21 cm (Halbertsma, 1977).

Curriculum vitae van de schrijver

P.G. Heinsbroek. Bioloog, met interesse voor archeologie en geologie. Documenteerde de grafzerken van de N.H. Kerk in Vlaarding en de sarcofaag van Thidbald, in 1967 gevonden bij de opgraving van de 12^e-eeuwse fundamente van deze kerk. Voert een vergelijkend onderzoek van rode (bont)zandstenen sarcofagen uit.

EEN HAAN, EEN HOND EN EEN DUIF...

Jan D.Th. Wassenaar

In *Keppelstok* nr. 77 van December 2008 publiceerde Sytse ten Hoeve een interessant artikel over 'een haan op een preekstoel'. De bijdrage gaat over een gegoten, zeer gestileerde vogel waarop het scharnier van de kanseldeur in de kerk te Kubaard rust. Dat die vogel een haan moet voorstellen, is op te maken uit een niet geheel leesbare inscriptie op het scharnier: 'DOE . DEN. HAEN . GHEKRAEIT...../ PETRUS . GHESCREIT . WEEST . MET. HEM .TOT. . .' Misschien is het een rijmpje, aldus de auteur, die nog op een andere haan attendeert: op de draaipin van een grote koperen scharnier aan de preekstoeldeur in de kerk te Wommels.

Ten Hoeve biedt tevens een iconografische toelichting met betrekking tot de haan in de christelijke traditie. Daarbij wijst hij onder meer op Matteüs 26: 34 en 26: 75, waar over de verloochening van Jezus door Petrus gesproken wordt. De schrijver komt met de volgende conclusie: 'Het kan haast niet anders dan dat de tekst op het scharnier van de preekstoeldeur en de afbeelding van de haan bedoeld waren als een aanwijzing voor de predikant, die ze in het oog kreeg als hij de preekstoeltrap beklom. Ze moesten hem manen Jezus niet te verloochenen.'

In 1980 verscheen het boek *Friese preekstoelen* van de hand van Ten Hoeve. Daarin komen nog enkele andere dieren ter sprake. Afgezien van de symbolen voor Marcus (de leeuw), Lucas (de os) en Johannes (de arend) passeren onder andere honden en arenden en een duif de revue. In deze bijdrage sta ik stil bij de hond en de duif. Ik maak niet alleen iconografische, maar ook min of meer theologische opmerkingen bij deze dieren.¹⁾

Hond

In de zwikken van de toogpanelen van de in 1756 door timmerman Eite Tjebbes vervaardigde preekstoel (met een door Gerben Jelles Nauta gesneden wapenstuk)

Oudega (W.)

in de kerk van Oudega (W.), de eerste gemeente die ik als predikant mocht dienen, zijn honden en arenden te zien. Ten Hoeve stelt: 'Zij symboliseren mogelijk trouw.' Feit is, dat de hond al in de kunst van de middeleeuwen een toonbeeld van trouw is. In de dominicaanse schilderkunst (*Domini canes* = honden van de Heer, een woordspeling op de naam van St. Dominicus) is soms te zien, hoe honden wolven (ketteren) verjagen, die schapen (gelovigen) belagen. In allegorische taferelen is de hond attribuut van de gepersonifieerde trouw. Op portretten verwijst een hond aan de voeten of op de schoot van een vrouw naar haar huwelijksrouw of, wanneer het gaat om een weduwe, naar haar trouw aan de nagedachtenis van haar echtgenoot. Eenzelfde betekenis heeft de hond op dubbelporretten van een man en een vrouw.

Een marmeren hond als symbool van trouw op het grafmonument van Willem de Zwijger in de Nieuwe Kerk te Delft

Ik vermeld hier nog, dat de toren en de kerk van Oosterwolde door windwijzers in de vorm van honden gesierd worden. Die zullen een wereldse achtergrond hebben.

Hoewel in de bijbel vrijwel uitsluitend negatief over de hond gesproken wordt, zien enkele belangrijke theologen uit het verleden het dier ook als symbool van trouw. De eerste naam die ik wil noemen, is die van Calvijn. Deze reformator, die vijfhonderd jaar geleden geboren werd, had niet een geweldig zelfbeeld. Zo geeft hij toe, dat hij grote moeite heeft om door matiging en verdraagzaamheid de vrede te bewaren, ofschoon hij er wel - tegen zijn natuur in - zijn best voor wil doen. Maar hij wordt bij het schrijven nogal eens verleid feller te zijn

dan hij eigenlijk wil. In een brief van 28 april 1545 verdedigt hij zich voor zijn houding. Hij zegt dan: 'Een hond blaft als hij ziet dat zijn baasje aangevallen wordt. Ik zou toch wel laf zijn als ik zag hoe Gods waarheid aangevallen wordt en dan stom zou blijven zonder ook maar iets te laten horen.'

Calvijn zit de vergadering van predikanten voor

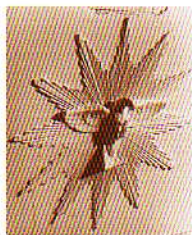
De tweede naam die ik wil noemen, is die van de negentiende-eeuwse theoloog dr. H.F. Kohlbrugge. Hij vraagt in een van zijn publicaties wat het dankbaarste schep-sel van God is, waarop zijn antwoord luidt: de hond. Kohlbrugge verduidelijkt dan: 'Hij kwispelt met zijn staart van blijdschap, likt de hand van zijn goede baas en springt om hem heen. Hij loopt de baas overal na, wacht trouw op hem, en blaft als zijn meester wordt aangevallen.'

Duif

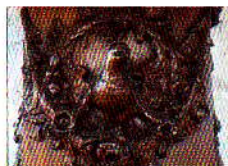
In de christelijke traditie is de duif een belangrijk symbool. Op een niet onaanzienlijk aantal Friese preekstoelen is het dier afgebeeld. Duiven zijn ook als windwijzers op kerkdaken en kerktorens te vinden. Vaak staat het dier voor de hoop, ook wel voor de vrede (dan met

een olijftakje in de snavel). Deze voorstelling gaat terug op Genesis 8: 11v. De duif is zo ook te zien op de uit 1951 daterende doopvont in de kerk te Wommels en op die in de kerk te Hidaard.

Het gaat mij in deze bijdrage vooral om de duif aan de onderzijde van het klankbord van de waarschijnlijk in het begin van de negentiende eeuw vervaardigde preckstoel in de kerk in het Friese Easterein. Het is een voorstelling die ook aan veel Duitse kansels te zien is. Dezelfde vogel, dan als symbool van de Heilige Geest, is te vinden op het ruggenschot van de kansel van de Grote of Sint Bavo-kerk te Haarlem.

Easterein

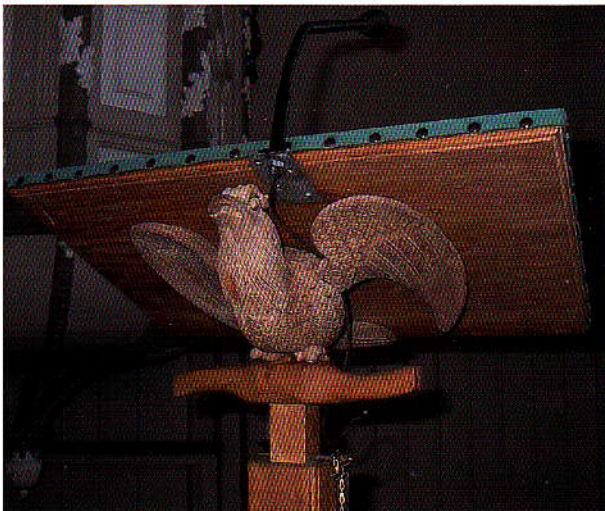
Haarlem

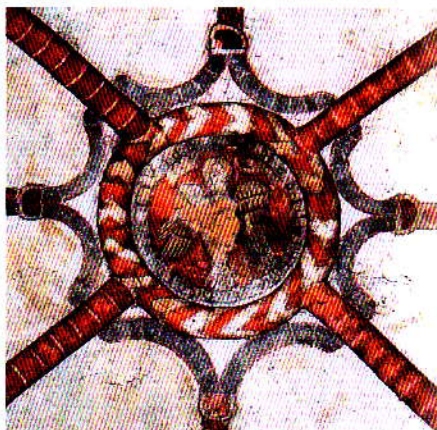
Hitzum, kansel

Swichum

Hitzum, lessenaar

Norg

Ik wijs hier ook nog op duiven aan de preekstoelen in de kerk van Swichum en Hitzum. Het dier onder de lessenaar in de kerk van Hitzum kan zowel een duif als een adelaar zijn.

Ten slotte, in dit verband: binnen de sluitring in de koortravee van de kerk van Norg is een duif afgebeeld. In de tekst waardoor de ring omrand wordt, staat onder meer 'VENI SANCTE SPIRITUS'. Dat betekent: 'Kom, Heilige Geest.'

De schildering dateert van kort na de bouw van de kerk in de dertiende eeuw. Tijdens de in de jaren van 1968 tot 1971 uitgevoerde restauratie is die waar nodig aangevuld.

De verbinding tussen de duif en de Heilige Geest gaat terug op het verhaal over Jezus' doop in de Jordaan (Matteüs 3: 16, Marcus 1: 10, Lucas 3: 22 en Johannes 1: 32). De eerstgenoemde tekst luidt: 'Terstond nadat Jezus gedoopt was, steeg Hij op uit het water. En zie, de hemelen openden zich, en hij zag de Geest Gods nederdalen als een duif en op Hem komen.' Zie hiervoor ook een voorstelling op de uit 1943 daterende doopvont in de Gertrudiskerk te Workum. Die gaat terug op middeleeuwse voorbeelden zoals de gotische doopvont van Wier in het Fries Museum.

Vaak wordt een verband gelegd tussen de duif en Pinksteren. Bijvoorbeeld op de rode antependia voor de kerkdiensten op de feestdag van de uitstorting van de Heilige Geest. Die relatie is ook te vinden in liederen. Te denken valt aan Gezang 243 vers 1 en Gezang 249 vers 2 van het *Liedboek voor de kerken*. De duif aan het klankbord van de preekstoel in Oosterend is een treffende illustratie van de reformatorische, vooral calvinistische gedachte dat Woord en Geest bij elkaar horen. Sinds Pinksteren geldt: 'De wereld is gewonnen door woord en geest.' (Gezang 251 vers 1). Als wij bidden om verlichting met de Heilige Geest of om de opening van het Woord, dan vragen wij met het oog op de verkondiging, dat de Geest ook ons aanvuurt, dat het Woord ook ons aanspreekt.

- 1) Ik dank Sytse ten Hoeve hartelijk voor de gegevens die hij mij verstrekke.

Saskia van Lier & Regnerus Steensma 2009, FRIESE KERKEN. EEN INLEIDING.
Bornmeer Gorredijk. Gebrocheerd, 175 bladzijden, volledig in kleur geïllustreerd. Prijs €19,90.

Jos Stöver

Wéér een boek over Friese kerken? Jazeker. Ditmaal van de hand van Saskia van Lier en met foto's van de *eminentie grise* van de geschiedenis van de Friese kerkbouwkunst, Regnerus Steensma. Van Lier studeerde Klassieke Talen en Godsdienstwetenschappen in Groningen. Steensma was lange tijd universitair docent Architectuur en Iconografie van het Christendom aan dezelfde univer-

In de kerk van Jorwerd is de adellijke betrokkenheid bij de aankleding van de kerk nog goed te beleven

siteit. Is hier sprake van een productie door een voormalige student en haar docent?

Het keurig verzorgde boek is uit twee delen opgebouwd. De eerste vijf hoofdstukken zijn gewijd aan stijlgeschie-

Portaal van de kerk van Beetgum, dat laat zien dat de hooggeplaatste personen direct betrokken waren bij het herstel van de kerk

denis. Het Romaans, de Romano-Gotiek, de Gotiek en de na-middeleeuwse bouwstijlen komen hier uitvoerig aan de orde. Wel staat Van Lier geheel in de morfologisch-stilistische onderzoekstraditie, die voornamelijk uitgaat van wat we zien. Dergelijk onderzoek is er van oudsher op gericht om architectuur uit verschillende periodes te categoriseren en te dateren. Ieder architectuurhistorisch onderzoek begint hiermee, basiskennis dus. Daarbij zou het niet moeten blijven. Er moet immers ook aandacht geschonken worden aan de historische context waarin gebouwen tot stand kwamen. Op basis daarvan kunnen we vragen stellen over het hoe en waarom van een gebouw. Een dergelijke benadering zien we niet terug in dit boek, dat grotendeels in nogal conservatieve stijlhistorische beschrijvingen blijft steken. De tekst bevat soms gemeenplaatsen, waar meer objectiviteit en nuance best mogelijk zou zijn geweest. Al meteen in de tweede alinea van het eerste hoofdstuk is daarvan een staaltje te zien. Over het romaans wordt gezegd dat het een bouwstijl is 'die op het eerste gezicht donker, ruw en massief, misschien wel eenvoudig aan doet'. Ondanks dat deze uitspraak direct in de volgende zin wordt gerelativeerd, zet de eerste kwalificatie meteen de toon: romaanse bouwkunst is zwaar, donker, eenvoudig en dus relatief primitief (ten opzichte van wat eigenlijk, en waarom?). Met dergelijke subjectieve kwalificaties wordt de Friese kerkbouwkunst echt tekort gedaan. Er zitten meer van dit soort subjectieve passages in de tekst. Ik zou best willen weten op welke gronden Van Lier de Maartenskerk van Franeker imposanter vindt dan die te Bolsward. Het zal waarschijnlijk gaan om de uniciteit in Friesland van de kooromgang bij de eerste, maar dat maakt de volledig in steen overwelfde Bolswarder kerk met zijn prestigieuze koorpartij toch niet minder indrukwekkend. Geestig is dat professor Ozinga in *Gotische Kerkelijke Bouwkunst* in de reeks *De Schoonheid van ons Land* (1953!) juist deze kerk als meest imposante van Friesland kenschetste.¹

In de overige hoofdstukken van 'Friese Kerken' wordt een onderwerp aangesneden waaraan in andere publica-

ties veel minder aandacht wordt geschonken, namelijk de inrichting en het praktisch gebruik van de Friese kerken per periode. Wat dat betreft is het boek inderdaad een goede inleiding, zeker in de tijden van ontkerkelijking, waarin brede kennis van de liturgie van de verschillende gezindten in rap tempo verdwijnt.

In hoofdstuk zes wordt stilgestaan bij de middeleeuwse liturgische praktijk. Per onderdeel wordt het gebruik omschreven. Zo komen we meer te weten over altaren, sacramentsnissen, piscina's, koorbanken en al die andere liturgisch-functionele elementen in het kerkinterieur.

Bij de kerk van Gytsjerk gevonden sarcofaagdekselfragment staat buiten naast het portaal van de kerk

Sacramenthuys in de noordelijke koorwand van de kerk te Anjum

Overigens is ook dit deel van het boek nogal beschrijvend van aard en lijkt de informatie rechtstreeks, dus zonder al te veel kritische beschouwing, te zijn ontleend aan eerdere literatuur. Als voorbeeld wil ik de beschrijving van het fenomeen hagiSCOOP aanhalen, het kleine, in de regel laaggeplaatste venster in de buurt van nevenaltaren. Stellig is Van Lier in haar opvatting dat deze vensters niet bedoeld waren voor melaatsen (en andere geëxcommuniceerden) die de kerk niet binnenmochten, om zo toch zicht te hebben op het altaar. Vermoedelijk heeft Van Lier dit rechtstreeks ontleend aan het boek van Albert Buursma over de kerken in Noord Oost-

Friesland, dat in de literatuurlijst vermeld staat.² Toch is die opvatting over de hagiSCOOP wel te nuanceren. Want opmerkelijk zijn de knielnissen met hagiSCOOP in enkele kerken te Groningen, zoals die te Leermens en Wirdum. Of deze nu specifiek bedoeld waren voor allerlei geëxcommuniceerden kan wellicht worden betwist. Maar hagiSCOOP hingen dus wel degelijk samen met een liturgisch gebruik en waren niet alleen bedoeld om licht op het altaar te krijgen. Het zou niet verbazen als men nevenaltaren, die denkkelijk als volksaltaren in gebruik waren, om devotionele redenen toch visueel bereikbaar heeft willen houden, in tijden dat de kerk niet toegankelijk was.

Een ander voorbeeld van niet al te kritisch ontleen is de tekst over het doxaal. Doxalen zijn – voor zover ik weet zeldzaam in Friese kerken – in beginsel strikt verboden met klooster- of kapittelkerken (of direct daaraan onderhorige kerken) die tevens een parochiële functie hadden. Colleges van geestelijken kregen er in de loop van de middeleeuwen behoefte aan zich van het volk af te zonderen om ongestoord de getijden te kunnen zingen. Zo zien we bij bepaalde klooster- en kapittelkerken doxalen verschijnen. Vaak werden ze rijk uitgevoerd om het prestige van het kapittel te onderstrepen met aan de volkszijde de uitbeelding van bijvoorbeeld het Laatste Oordeel. Overigens werden verreweg de meeste doxalen tijdens of na de Reformatie weer verwijderd.

Over de aanwezigheid van doxalen in Friesland weten we eigenlijk niet veel.³ Van de klooster- en kapittelkerken zijn in Friesland maar weinig overgebleven, laat staan dat we weten of er in dergelijke kerken een doxaal aanwezig is geweest. In dorpskerken komt het verschijnsel eigenlijk niet voor.⁴ Ik vraag me daarom af of de fragmenten van een stenen balustrade die in Wons zijn gevonden – nu te zien in de kerk van Jannum – ooit onderdeel waren van een doxaal. Is dit niet gewoon een telkens weer als feit overgeschreven veronderstelling? De resten kunnen even goed deel hebben uitgemaakt van een andere type stenen

koorafscheiding.⁵ Als we toch bezig zijn: de functie van de kraak in Easterein wil ik hier ook ter discussie stellen. De fraaie tribune op bogen in rijke renaissancevormen wijkt toch wel erg af van de gangbare doxaaltypes, ook die pas in de zestiende en zelfs zeventiende eeuw nog zijn opgericht, zoals in Rhenen (van rond 1550) en 's Hertogenbosch (circa 1610). Zou deze constructie – die naar men zegt oorspronkelijk iets verder naar het westen stond opgesteld – geen andere functie kunnen hebben gehad? Ik denk daarbij aan een herenloge, van waaraf de dienst op het altaar vanuit een verheven positie kon worden gevolgd. Dergelijke verhoogde herenbanken bestonden in allerlei verschijningsvormen ook elders.⁶

Hoofdstuk 7 schenkt aandacht aan rijke geschilderde decoratie van kerken, waarvan, zij het fragmentarisch, toch veel te bewonderen valt. Er wordt aandacht geschonken aan de iconografie en religieuze betekenis van de beelden die aan de kerkmuren werden toever-

Jorwerd: met brokken sarcofaagdekseel geplaveid pad naar het portaal in de toren

trouwd. Een korte afsluitende paragraaf gaat in op de tamelijk zeldzame protestantse muurschilderingen, die zich vrijwel uitsluitend beperken tot cartouches met daarin stichtersteksten of citaten uit Bijbelteksten (*sola scriptura!*).

Vervolgens komt in hoofdstuk 8 het protestantse kerkinterieur aan de orde. De overgang van de katholieke naar de hervormde liturgie is kort, maar goed omschreven. Hier krijgt Van Lier duidelijk vaste grond onder de voeten. De rest van het hoofdstuk is gewijd aan een gedetailleerde beschrijving van de verschillende elementen in het protestantse kerkinterieur, aan de hand van wat er her en der nog in de Friese kerken is overgebleven.

Het boek eindigt met een hoofdstuk over de sporen die adellijke bemoeienis met de Friese kerken heeft achtergelaten. Logisch, want juist in Friese landen heeft de regionale adel een enorme invloed gehad op de stichting, de bouw en de uitmontering van kerken. Ook hier worden alle elementen die zich in het kerkinterieur voordoen beschreven. Herenbanken, orgels, vensterglazen, rouwborden, zerken passeren de revue. Jammer genoeg beperkt Van Lier zich tot het protestantse kerkinterieur, want we kunnen ervan uitgaan dat de betrokkenheid van de middeleeuwse adel bij de stichting en uitmontering van kerken minstens net zo groot was als in na-middeleeuwse tijden. Toegegeven: in kerkinterieurs is daar niet veel meer van te vinden. De hervorming heeft middeleeuwse kerkinterieur vrijwel geheel vernietigd. Toch zijn nog tal van reminiscenties te vinden.⁷ Hier en daar in de Friese kerken bevinden zich nog resten van de liturgische inrichting, zoals sacramentshuizen, koorhekken, banken, doopvonten, epitafen en dergelijke. Ook de fraaie fresco's die soms zijn aangetroffen, zullen hun oorsprong danken aan adellijke bemoeienis. En wat te denken van de talrijke sarcofagen die overal zijn en nog steeds worden gevonden.⁸ Dergelijke kisten moesten van ver worden aangevoerd en waren zeer kostbaar, dus uitsluitend in gebruik bij de elite. Overal bevinden zich stukken en

brokken van dit funeraire erfgoed, hergebruikt in muren of als plaveisel. Intacte exemplaren staan geregeld ergens op het kerkhof of in een hoek van de kerk te verpieteren. Zonde, want feitelijk zijn het interessante getuigen van het middeleeuwse kerkelijke leven.⁹ Hoe dan ook: Van Lier had in dit hoofdstuk wel iets meer werk van de Middeleeuwen mogen maken.

Met de uitvoering van het boek kunnen we weer dik tevreden zijn. Lekker formaat, aardige vormgeving en over het algemeen uitstekende foto's van Steensma. Een korte verklarende woordenlijst, een beknopte literatuurlijst en een index vervolmaken het geheel.

Al met al kan ik zeggen dat Van Lier informatie bij elkaar brengt die tal van andere boeken moet ontberen. Met name de beschrijving van al die liturgische facetten is informatief. Aan de andere kant moet ik zeggen dat dit boek voor de geïnteresseerde leek zeker de moeite waard is, hoewel het voor mensen die zich al wat meer hebben verdiept wat tekort kan schieten. Het is nogal beschouwend van karakter en de weergave van inhoudelijke discussies zult u in dit boek niet tegenkomen. Terwijl juist de ongerijmdheden binnen en tussen de betrokken vakgebieden zo interessant zijn. Ik mis een beetje de frisse blik in dit boek. Maar misschien stel ik te hoge eisen aan een inleiding en dient zo'n werk letterlijk niet meer dan een introductie te zijn.

Het kerkmuseum te Jannum: de sarcofagen op het kerkhof zijn in slechte staat

Noten

- 1) M.D. Ozinga 1953. *De Gotische Kerkelijke Bouwkunst*. In: *De schoonheid van ons Land. Bouwkunst*. Amsterdam, 51-52.
- 2) Zie mijn recensie in het vorige nummer van *Keppelstok*.
- 3) Truus Brandsma 1993-1994 'Koorafscheidingen in Friesland. Voor en na het doxaal van Oosterend'. In: *Keppelstok* 47, dec. 1993 en 48, jun. 1994.
- 4) Hoewel de dorpskerk van Krewerd in Groningen wel degelijk een doxaal heeft. Deze kerk was evenwel eigendom van het premonstratenzer klooster te Wittewierum en zal door een of meer geestelijken van dit klooster zijn bediend. Dit verklaart de aanwezigheid van het doxaal in deze kerk. Ook de aanwezigheid van een doxaal in de kerk te Leermens, waarvan nog een travee bewaard is gebleven, kan zo verklaard worden. Zie T. Brandsma 1994. 'Leermens onder de loep'. In: *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie*, p. 79-93. Alphen aan den Rijn.
- 5) Zie noot 3.
- 6) Zoals het oratorium van Gruuthuses in de Onze Lieve Vrouwekerk in Brugge, of de speciale loge die de bisschop in een zijkapel van de Utrechtse Salvatorkerk in de vijftiende eeuw kreeg. Ook na de middeleeuwen zien we verhoogde herenbanken. Deze zijn natuurlijk niet op een altaar, maar op de preekstoel gericht.
- 7) Maar ook in institutioneel-bestuurlijke zin. Ik verwijs naar het onderzoeksproject 'Kloosters en Maatschappij' dat wordt uitgevoerd door de Fryske Akademy, waarbij onder meer wordt onderzocht in hoeverre kerkgoederen zijn terug te voeren op kloosterlijk en indirect ook adellijk grondbezit.
- 8) Zoals op 21 november 2005 in Gytsjerk, waar grafdelvers op het kerkhof van de Maartenskerk een groot fragment van een fraai sarcofaagdeksel vonden. Zie K.R. Henstra 2006. 'Het sarcofaagdeksel van Gytsjerk'. In: *Horizon*, 10-1, 14-16. In 2002 en 2005 werden sarcophagen gevonden in en op het kerkhof van de Margarethakerk te Boksum. Hieraan is in een eerder nummer van *Keppelstok* de nodige aandacht geschonken.
- 9) De toestand van de sarcophagen bij de kerk van Jannum, nog wel een 'uithof' van het Fries Museum, is bepaald bedroevend. Sarcophagen staan ook buiten bij de kerk van Oudega, waaronder een vrij zeldzaam kindersarcofaagje. Ik ben bezig met een fotografische inventarisatie van sarcophagen en sarcofaagdeksele en de fragmenten daarvan.

SYMBOLIEK OP DE ZERK VAN TJALLING VAN EYSINGA IN DE LAURENTIUSKERK VAN RAERD

In de Keppelstok van december 2007 staat een artikel van mevrouw E. Makkes van der Deijl over de grafzerken in de Goutumer Agneskerk. Op pagina 9 verwijst de auteur naar een zerk in de Laurentiuskerk van Raerd. Haar interpretatie van deze zerk (en het feit dat deze overgenomen wordt door Van Lier/Steensma in *Friese kerken*¹) is voor mij reden om te reageren.

Makkes van der Deijl schrijft dat op de zerk van de Goutumer predikant Willem Lautenbach een (symbolische) afbeelding van een geleerde staat. Hij is te herkennen aan schrijfgerei in zijn ene hand en een geopend boek in zijn andere. Makkes van der Deijl vergelijkt deze afbeelding met de zerk van Tjalling van Eysinga in de Laurentiuskerk van Raerd. Hierop staat de overledene afgebeeld met zijn hand op een boek. Dit boek ligt op een zuil. Naar de mening van Makkes van der Deijl heeft Tjalling zich op zijn zerk laten portretteren “als een geleerde heer”. Ik ben echter een heel andere mening toegedaan.

Blijkens het handschrift van de zerk was Tjalling onder andere gedeputeerde staat van Friesland en grietman van Rauwerderhem. Hij bekleedde dus politieke functies, was geen geleerde en heeft ook niet de intentie gehad om zich te laten portretteren als een

geleerde. De afbeelding op de zerk moet anders geïnterpreteerd worden.

De opdrachtgever heeft er twee van zijn kwaliteiten mee willen uitdrukken. In de eerste plaats profileert hij zich als betrouwbaar, als trouw. Symbool hiervoor is zijn linkerhand op zijn borst, de plaats van zijn hart.² In onze tijd wordt in sommige landen dit gebaar nog steeds gemaakt bij het zingen van het volkslied. Met zijn rechterhand steunt Tjalling van Eysinga op het boek dat bovenop de zuil ligt. Dit boek is de bijbel. De zuil staat voor een vast en stevig fundament. Tjalling demonstreert hiermee dat het woord van God voor hem het fundament is voor zijn leven. In het handschrift drukt hij ook zijn geloof in het eeuwige leven uit: “Jr Tiallingh van Eysingha in Leevene Gediputeer... / Staat van Frieslandt ende Grietman oover Ruerderahem Out 55 Iaeren Obyt / Den 22 April 1658 ende leit hier begraven / Naer Den Lichame doch naer den Zyele met het Geselschap & Heilige Triumpherend int Eewige Leeve”.

Onder de afbeelding van Tjalling staat een Latijnse tekst, waarvan een gedeelte vrij vertaald luidt: “met zijn zuiver spreken beviel hij ook (...) aan God. In onzekere tijden bleef zijn standvastigheid van geest ongebroken en hij zal een voorbeeld voor het nageslacht zijn.”³ Tjalling van Eysinga profileert zichzelf dus als standvastig en trouw aan zijn principes. De afbeelding laat zien dat die principes op de bijbel gebaseerd zijn.

Eenzelfde iconografie komen we in de Laurentiuskerk nog een keer tegen: op de preekstoel van de Leeuwarder houtsnijder Dirk Embdervelt, ruim honderd jaar jonger dan de zerk van Tjalling. Op het paneel links van het midden staat Geloof afgebeeld: een vrouwenfiguur met

een brandend hart in haar rechterhand en haar linkerhand op een geopende bijbel op een zuil. Voor deze zuil zijn ook nog eens de twee stenen tafelen met de tien geboden geplaatst.

Nog twee aanvullende opmerkingen.

Bij zijn geboorte kreeg Tjalling van Eysinga de naam Johan. In de Laurentiuskerk van Raerd moet onder de houten vloer een zerk liggen van zijn oudere broer Tjalling. Daarop staat het volgende grafschrift: “Ao 1613 de 2 augusti is gesturven Tzalling va Eissinga sone van Pieter van Eissinga ende leit hier begraven. Hac latebra jacet incauta sublatu morte Tzaling Eissinga natu et ingenio incubuit studiis, mater gaudere secundo quo suevit gnato, sedulitate piis mane cito fata tribus transactis in unda lustris absorpsere velut saeva pruina rosa frater patri”.⁴

De vertaling van de Latijnse tekst luidt (vermoedelijk): “Op deze plaats ligt, na een onverhoedse dood gestorven te zijn, Tzalling van Eysinga. Zoals hij aan zijn afkomst en aard verplicht was, heeft hij zich aan de studie gewijd.

Zijn moeder verheugde zich voortdurend in deze tweede zoon. Nadat hij drie lustra geleefd had, die vroom waren door zijn ijver, werd hij door het noodlot vroeg en snel in het water verzwolgen, zoals de felle koude een roos (...).⁵

Toen dus de oudere broer van Johan,

die Tjalling heette, op jonge leeftijd was overleden, kreeg Johan de naam van zijn broer en hij ging dus vanaf dat moment als Tjalling door het leven.

Tenslotte: op de zerk van Tjalling komt het monogram van de steenhouwer voor. Het is te zien linksonder de draperie, voor de voet van de linker engel. Het lijken een B en een H te zijn. Ik vraag me af of de maker Bernardus Joukes Horreus zou kunnen zijn. Hij is te vinden op de site van het Historisch Centrum Leeuwarden (<http://www.gemeentearchief.nl/metselaars/regvoor.htm>). Het jaartal komt in elk geval overeen. In 1658, het sterfjaar van Tjalling van Eysinga, werd Horreus namelijk als nieuw lid van het Leeuwarder metselaars- en hardhoutersgilde geregistreerd.

Willem Hansma, kerkrentmeester Laurentiuskerk Raerd

Noten

1. Van Lier, S. en R. Steensma, *Frieze kerken*. Een inleiding, Gorredijk 2009, p. 147.
2. In zijn dagboeken beklagt stadhouder Willem Frederik zich overigens herhaaldelijk over gebrek aan loyaliteit bij Tjalling van Eysinga *Noten (Gloria Parendi: dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. Uitgegeven door J. Visser onder eindredactie van G.N. van der Plaats. Den Haag 1995).
3. Met dank aan Mirjam Buma, Tersoal.
4. Walle, H. de, *Friezen uit vroeger eeuwen. Opschriften uit Friesland, 1280-1811*. Franeker, p. 753.
5. Met dank aan André Looijenga, Groningen.

Tjalling van Eysinga, een reactie op een reactie van Willem Hansma

Volgens W.H. moet het portret (zie afb. 1 bij de tekst van W.H.) anders worden geïnterpreteerd, namelijk niet als een ‘geleerde heer’ maar als een man die betrouwbaarheid uitstraalt. Hij verwijst daartoe onder meer naar de linker-

hand die hij ter hoogte van zijn hart houdt, de rechterhand die op een boek rust en naar de drager van het boek. Het boek is niet zomaar een boek maar de bijbel en de drager moet een zuil zijn die staat voor een stevig fundament. T.v.E. maakt duidelijk dat het woord van God het fundament voor zijn leven is.

Ik blijf bij mijn visie en wel om de volgende redenen. Volgens de traditie wordt een vrouw afgebeeld met een bijbel of een psalter als teken van vroomheid. Wordt echter een man op die manier afgebeeld dan gaat het om een geestelijke. T.v.E. is geen geestelijke.

Op de afbeelding ligt het boek niet op een zuil maar op een tafel of een lezenaar. De steenhouwer heeft de tafel niet goed perspectivisch weergegeven, vandaar misschien deze verwarring.

T.v.E. wordt hier getoond als iemand die met zijn hoofd werkt en niet met zijn handen.

W.H. ziet een grote overeenkomst tussen de afbeelding op de zerk en die op de preekstoel (zie afb. 2 bij de tekst van W.H.). Die overeenkomst gaat alleen op bij het boek dat op een lezenaar ligt. Bij de afbeelding op de preekstoel gaat het om heel iets anders. Hier hebben we te maken met een personificatie van het Geloof. Het brandend hart in haar rechterhand verbeeldt de grote liefde van de mens voor God. Het boek op de lezenaar is in dit geval de bijbel waaruit onze kennis over deze God komt. De stenen tafelen die tegen de lezenaar staan vertegenwoordigen de wetten van God.

N.B. Op de zerk van Rienck van Cammingha (†1598, Claes Ielles, 1602) is de personificatie van Charitas te zien met in haar rechterhand eveneens een brandend hart.

E.M.v.d.D.-S

STICHTINGSNIEUWS

Van het Bestuur

Nieuwe directeur

Het bestuur heeft in maart jl. bekendgemaakt dat zij de heer G.A. (Gerhard) Bakker uit Leeuwarden heeft kunnen benoemen tot directeur.

De heer Bakker is geen onbekende voor de Stichting. Hij is sinds 1 augustus 2008 als interim-directeur werkzaam op het bureau, na het vertrek van de vorige directeur. In de sollicitatieprocedure kwam hij als de meest geschikte kandidaat uit de bus.

De heer Bakker (45) zal gedurende vier dagen per week leiding geven aan de medewerkers en vrijwilligers.

Daarnaast zal hij zich onder andere bezig houden met het werven van fondsen en donateurs en het onder-

houden van contacten met de Plaatselijke Commissies. De nieuwe directeur heeft een journalistieke achtergrond. Na enkele jaren gewerkt te hebben bij het Noordhollands Dagblad, kwam hij in dienst bij het Friesch Dagblad in Leeuwarden. Daar was hij chef van de regioredactie, coördinator van de eindredactie en kerkredacteur. Hij heeft de laatste jaren veel gepubliceerd over de problematiek van de leegkomende kerken. Het bestuur heeft de heer Bakker leren kennen als een integer en gedreven persoonlijkheid, die met veel enthousiasme de belangen van de Friese kerken behartigt.

Schenken en legaten

De Stichting heeft de afgelopen maanden opnieuw twee legaten ontvangen. Mevrouw A.J.A. Molewijk-Mook liet de Stichting een bedrag van 2500 euro na. Mevrouw R. Visser-Nieman uit Badhoevedorp begonstigde de Stichting met een bijdrage van 17.431,57 euro. Het bestuur heeft de legaten in grote dank aanvaard. De Stichting ontvangt naast legaten ook regelmatig giften van donateurs en anderen. Hieronder treft u een opsomming aan van de schenkingen van meer dan 500 euro die in 2008 gedaan zijn.

donatie J. Burger, Hoorn	800,00
donatie Mr. J. Eppinga, Harlingen	1.000,00
donatie J.S.A. Sirtema van Grovestins, Bloemendaal	1.000,00
gift M. Veninga, Leeuwarden	500,00
gift S.C. Wassenaar-Farr, Groningen	500,00
gift G.B. Fokkema, Leeuwarden	500,00
opbrengst kalender Menameradiel	700,00
gift Noorderkring van het Koninklijk Nivra i.l.	920,00
gift H.T.M. Lambooi, Schagen	1.000,00
gift T. de Jong, Dordrecht	1.250,00
gift N.N.	2.000,00
gift Hijenga Fonds	2.600,00
gift Hervormde Stichting Irenefonds	2.650,00
gift N.N.	10.000,00
gift dhr. en mw. Repko, Groningen	10.000,00

VAN DE EMMAKADE

Overname Hervormde Kerk Holwerd

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft op dinsdag 16 december 2008 de monumentale Hervormde Kerk van Holwerd overgenomen. De akte waarmee de overdracht is vastgelegd, was door mr. Siebe Swart uit Stiens opgesteld in het Fries. Aan de bijeenkomst waarin de akte van overdracht passeerde, werd muzikale medewer-

Holwerd

king verleend door het Willibrorduskoor onder leiding van Jeanine Kramer, en door organist Tim van der Weide. De Hervormde Gemeente van Holwerd fuseerde op 1 januari 2009 met de Gereformeerde Kerk ter plaatse. De fusiegemeente komt vooral bijeen in de Gereformeerde Kerk. Daarbij is afgesproken dat de Hervormde Kerk tien tot vijftien keer per jaar zal worden terughgehuurd van de Stichting. Tijdens de bijeenkomst is een Plaatselijke Commissie geïnstalleerd. Deze commissie gaat activiteiten ontplooiën, waaronder deelname aan Tsjerkepad en de Nationale Orgeldag.

Kijkwijzer 'Geloven in Friesland'

In de kerk van Boksum is donderdag 22 januari 2009 het vierde boekje van het project Fokus Fryslân gepresenteerd over het onderwerp 'geloven in Friesland'. Kinderen van de Otto Clantschool uit Boksum gingen als eersten aan de slag met het materiaal. Met een 'kijkwijzer', potloden, liniaal en papier in de hand onderzochten ze de kerk van binnen en van buiten, onder leiding van erfgoedcoördinator Tineke Neyman.

De leerlingen van de groepen 5-8 waren na afloop heel enthousiast. Vol trots lieten ze de tekeningen zien die ze gemaakt hadden van onder meer het orgel, het beeldje

Holwerd van formaat!

van Sint Margriet en de kaars die voor in de kerk staat. De Stichting heeft 5000 exemplaren aangeschaft van de 'kijkwijzer'. Ouders die met hun kinderen een van de 38 kerken van de Stichting bezoeken, krijgen dit jaar gratis een exemplaar van de 'Kijkwijzer' uitgereikt. Dit gebaar is mede mogelijk dank zij een bijdrage uit het potje voor het Jaar van het Religieus Erfgoed, dat beheerd wordt door het Steunpunt Monumentenzorg Friesland.

Start restauratie Ter Idzard

Maandag 9 februari 2009 is het startsein gegeven voor de restauratie van de kerk van Ter Idzard. Burgemeester Gerard van Klaveren van de gemeente Weststellingwerf

onthulde een bord bij de kerk, in samenwerking met voorzitter Jan Kersbergen van het bestuur van de Stichting en voorzitter Egbert Kanis van de Plaatselijke Commissie.

De Stichting nam de kerk van Ter Idzard in 1978 over. Al meteen waren er plannen voor restauratie. Na 31 jaar is het nu eindelijk zo ver. De werkzaamheden worden uitgevoerd door Bouw- en Restauratiebedrijf Sytse Douwe van der Vegt uit Weidum. Na de restauratie zal de kerk van Ter Idzard onder meer gebruikt worden als "historisch centrum" voor de lokale historische vereniging. De Plaatselijke Commissie neemt het beheer op zich. Zij zullen de kerk verhuren voor rouw- en trouwdiensten, en daarnaast lezingen en concerten organiseren.

De restauratie verloopt voorspoedig. De aannemer verwacht het gebouw voor de Kerstdagen op te kunnen leveren.

Deformatiemeting Hegebeintum

Op vrijdag 3 april 2009 zijn de coördinaten van de meetpunten aan de toren van de kerk te Hegebeintum opgemeten. Deze metingen zijn in 1989 begonnen om te bepalen hoe de toren, als gevolg van de verzakking

Ter Idzard in restauratie

van het terplikaam, beweegt ten opzichte van het schip. In de jaren negentig vonden deze metingen twee maal per jaar plaats. Na verloop van tijd werd dit jaarlijks en inmiddels vinden de metingen om de drie jaar plaats. Onder een stralende zon zijn vader en zoon Huitsingh van Ingenieursbureau Wassenaar bezig geweest om met hoge precisie (het gaat letterlijk om millimeterwerk!) de metingen te verrichten. De resultaten zullen aan de vorige metingen worden toegevoegd. Dan kan worden vastgesteld of de toren nog steeds beweegt ten opzichte van het schip, of dat de situatie inmiddels stabiel is geworden. Wordt vervolgd!

Omdat het terplikaam nog steeds "uitzakt" door erosie en grondwaterwerking, is het niet mogelijk om de kerk van Hegebeintum op funderingspalen te zetten, zoals eerder gebeurd is bij de kerken van Bornwird, de toren van Ginnum en de schepen van Raard en Westhem.

De provincie Fryslân heeft de Stichting onlangs opnieuw benaderd met de vraag of het wellicht wenselijk is de terp van Hegebeintum met baggerslib aan te vullen.

In Raard is ervaring opgedaan met het aanvullen van de terp met hekkelspecie, een materiaal dat lijkt op het oorspronkelijke materiaal waarmee de terpen zijn opgebouwd: afval, mest, kwelderplaggen. Wat de effecten zijn van aanvullen van de terp met het veel zwaardere baggerslib, zou grondig onderzocht moeten worden.

'Op naar de 4000'

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft er in 2008 netto 120 donateurs bij gekregen. Daarmee komt het totale aantal op 3300, een groei van bijna 4 procent.

Het verzoek aan de donateurs om nieuwe donateurs te werven, heeft duidelijk resultaat gehad. Tussen Kerst en begin februari zijn zestig nieuwe donateurs ingeschreven; dat zijn er twintig meer dan er aan opzeggingen binnenkwamen. Waar andere goede doelen een terugloop in het aantal leden moesten melden, kan de Stichting zich dus verheugen in daadwerkelijke groei!

Ook dit jaar zullen we daar weer hard aan werken, met uw steun, om volgend jaar vol trots het veertigjarige

bestaan te kunnen vieren. De wervingscampagne heeft als motto meegekregen: "Op naar de 40, op naar de 4000!"

Digitale nieuwsbrief

In deze tijd van moderne communicatiemiddelen is het heel gewoon geworden om het contact met de achterban te intensiveren door middel van digitale nieuwsbrieven. Ook voor onze Stichting dienen zich hier nieuwe mogelijkheden aan. Met name waar het gaat om het sturen van een herinnering voor een excursie of een donateurbijeenkomst, vormt een digitale nieuwsbrief een aantrekkelijk (want goedkoop) alternatief.

In het vorige nummer van de Keppelstok stond een oproep om een e-mail te sturen. Hiervan is door een vijftigtal donateurs gebruik gemaakt. We hopen natuurlijk veel grotere groepen donateurs te bereiken. Vandaar nogmaals de oproep om u aan te melden voor de digitale nieuwsbrief. Dat kan nu heel gemakkelijk via de website www.aldefryskekerken.nl Op de homepage vindt u links onderaan de "Op SAFT nieuwsbrief abonneren". Klikte u op deze knop, dan komt u automatisch in het adressenbestand.

De eerste twee proefversies van de digitale nieuwsbrief zijn overigens nog terug te vinden op de website, via de knop SITEMAP, onder NIEUWSBRIEF.

Tsjerkepaad 2009

De werkgroep van de Raad van Kerken Friesland die de openkerkenroute Tsjerkepaad organiseert, heeft ruim tweehonderd kerken bereid gevonden om hun gebouw open te stellen in de zomerperiode. Ook veel van de kerken van onze Stichting doen hier aan mee.

De eerste zaterdag dat de kerken geopend zijn is op 4 juli. De openstelling is iedere zaterdagmiddag en loopt tot en met Open Monumentendag (12 en 13 september). In de kerken en bij de VVV's is een gids verkrijgbaar waarin alle deelnemende kerken beschreven worden. Onze Stichting ondersteunt Tsjerkepaad van harte, en is ook één van de adverteerders in de gids. Overigens zijn onze kerken ook op andere dagen in de week te bezoeken. Wie daar belangstelling voor heeft, kan de sleutel

ophalen bij het sleuteladres (www.aldefrysketsjerken.nl/sleuteladressen).

'Monument van de Maand' nu bij ons te koop

De Stichting heeft van de provincie Fryslân de complete voorraad boekjes gekregen uit de succesvolle serie 'Monument van de Maand'. De boekjes worden aangeboden via de geheel vernieuwde webwinkel (www.aldefrysketsjerken.nl/webwinkel).

Monument van de Maand was een project van het voormalige bureau Rekreaasje & Toerisme Fryslân en liep van 1986 tot en met 1999. De niet-verkochte boekjes hebben jarenlang bij de Stichting in opslag gelegen, en mogen nu worden verkocht. De opbrengst wordt gebruikt voor het belangrijkste doel van de Stichting: de instandhouding van kerken die aan het kerkelijk gebruik onttrokken zijn.

Info-centrum Staten en Stinzen

De Stichting Tsjerke en Uniastate Bears', die de kerk van

Bears in beheer heeft, heeft op vrijdag 17 april 2009 een nieuw informatie- en documentatiecentrum over staten en stinzen in Fryslân in gebruik genomen. Het centrum is gevestigd op de kraak van de kerk en ontworpen door Beb Mulder uit Leeuwarden. De officiële openingshandeling is verricht door de heer Bearn Bilker, voorzitter van de Stichting Staten en Stinzen yn Fryslân.

Nieuwe huurder voor kerkje in Swichum

De Stichting heeft een nieuwe huurder gevonden voor haar kerk in Swichum. Per 1 mei 2009 heeft mevrouw R.T. Spaanstra uit Wirdum het stokje overgenomen van de heer S. de Smet. Ria Titia Spaanstra is beeldend kunstenaar van beroep. Zij wil verschillende activiteiten ontplooiën in het kerkje, van poëziemiddagen tot concerten, en van tentoonstellingen van haar eigen werk tot rouw- en trouwdiensten. De kerk van Swichum is door de gemeente Leeuwarden aangewezen als trouwlocatie.

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

1. Najaarsexcursie

Zaterdag 3 oktober 2009 zullen we onze najaars-excursie houden. Naar de kerk van Jubbega, ook wel Jubbega-Schurega in de gemeente Heerenveen en naar Nieuwehorne en Noordwolde. Met de laatste twee plaatsen zijn we in de Stellingwerven. Hier valt te ontdekken dat de provincie Fryslân veel diversiteit kent: een prachtig landschap en ook een streek waar het Stellingwerfs wordt gesproken. Waar het misschien meer Saksisch dan Fries is. In 1987 waren de Stellingwerven 'Monument van de Maand' waarin de boerenplaatsen centraal stonden. Bijzondere boerderijen in het prachtige landschap. Een streek waar zich veen had gevormd. Het landschap toont nog steeds het patroon van de veenaafgraving: vaarten, wijken en sluizen, zelfs in plaatsnamen: Jubbega (Derde Sluis).

Iets over de kerken

Jubbega of Jubbega-Schurega aan de Schoterlandse weg, de N 380 vanaf Nieuwehorne of de N 392 vanaf Gorredijk goed te vinden (**niet naar Jubbega (Derde Sluis) rijden**). Prachtig ligt de kerk daar in het kenmerkende landschap en op een groot kerkhof waar de bezoeker over het algemeen verrast wordt door de vele bloemen en bloemstukken die bij de graven worden gelegd. Het kerkje ligt enigszins apart, dat komt omdat in de middeleeuwen Jubbega en Schurega twee zelfstandige parochies waren die een eigen kerk hadden. Later werd op de scheiding van de twee plaatsen een nieuwe kerk gebouwd die begin 18^e eeuw werd vervangen door de huidige zaalkerk. Op de stichtingssteen in de westgevel de wapens van Scheltinga, een ritmeesters-

Jubbege-Schurega

familie. Het echtpaar Scheltinga nam indertijd het initiatief tot de stichting van de kerk. De kerk heeft een eenvoudig interieur maar bijzonder is de preekstoel. In het achterschot daarvan is een molen uitgesneden waarvan niet duidelijk is wat de achtergrond van die afbeelding is. Afkomstig uit een andere kerk? Aan de noordzijde van de kerk heeft een klokkenstoel gestaan, deze is verdwenen. Daarvoor in de plaats kwam een dakruiter op de westgevel met daarin de klok uit de klokkenstoel. Bijzonder is het huisorgel uit begin 20^e eeuw dat hiervoor in de kerk van Ter Idzard stond. In 1972 is de kerk overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Nieuwehorne. Ook hier een stichtingssteen; deze vermeldt dat de kerk in 1779 gereed kwam met steun van grietman Van Scheltinga. Voorheen bezaten Oudehorne en Nieuwehorne een eigen kerk. Toen beide kerken in slechte staat verkeerden werd besloten tot afbraak.

Nieuwehorne

De klokkenstoel in Oudehorne bleef bestaan. In Nieuwehorne werd toen de nieuwe kerk met dakruiter gebouwd. In 2001 is de kerk grondig gerestaureerd. Het Flentrop-orgel werd verkocht en daarvoor in de plaats kwam het orgel uit de gereformeerde kerk in Hindeloopen, gebouwd door Bakker en Timmenga in 1915. Het instrument is rijksmonument. De kerkdeur die dateert uit 1779, kan in twee keer worden geopend door dubbele scharnieren. Het slot van de deur is bijzonder. De sleutel moet niet op de gebruikelijke wijze maar op de kop in het slot worden gestoken. Dit om de duivel te misleiden zodat deze de kerk niet kan binnenkomen.

Noordwolde is van de drie te bezoeken plaatsen de grootste, vooral bekend vanwege de rietvechtrindustrie. In 1908 werd er een rietvechtschool gesticht, belangrijk in de strijd tegen de armoede als gevolg van het wegval- len van inkomsten nadat er geen turf meer gestoken kon

Noardwolde

worden. Aanvankelijk werkte men met wilgentenen en later ook met rotan. De rotanindustrie kende zijn hoogtepunt in 1976.

De dorpskerk dateert uit de 17^e eeuw, gebouwd op het fundament van een oudere kerk. De kerk is in de jaren 1964 – 1967 gerestaureerd. Toen werd de aanbouw aan de noordzijde uit 1853 verwijderd en kreeg het orgel, dat eerst in deze aanbouw stond, een plaats onder de toren. De 17^e eeuwse preekstoel werd van verf ontdaan maar ook boktor en houtworm hadden het gestoelte aangetast. Het klankbord is weggelaten. Ook doophek en doopboog zijn hersteld. Op de westmuur een dakruiter uit 1876, daarvoor stond er een dubbele klokkenstoel op het kerkhof. Het orgel is gebouwd door L. van Dam & Zn. in 1876. Eerder werd het orgel van Herman Friedrich Leichel met neorenaissance kas afgebroken. Een aantal zaken is hersteld naar overgebleven oude overblijfselen zoals gebint met stijl, balk, korbeel en sleutelstuk, eikenhouten schot en balusterhek. Mede door de gebruikte kleuren is er een fraai geheel ontstaan.

2. De organisatie.

De bussen vertrekken van het NS station te HEERENVEEN om 12.00 uur en proberen daar ongeveer 17.15 uur weer terug te zijn. Onze bussen zullen een plaats zoeken waar de lijnbussen staan: aan de voorzijde het station verlaten en dan naar rechts lopen.

De kosten bedragen **€ 12.00 per persoon**. Behalve informatie over het gebied waar u doorheen rijdt en de deskundige inleidingen in de kerken, ontvangt u een envelop met beschrijvingen van de kerken, die we bezoeken. Inschrijving van de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669 t.n.v.** de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden onder vermelding van **voorjaarsexcursie**. Graag het aantal personen vermelden.

U ontvangt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt inschrijven tot **16 september**, dan dient uw betaling binnen te zijn, dit met het oog op het huren van de bussen. Daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat laatste geldt ook voor diegenen die zich zonder te reserveren bij de bussen melden.

Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van € 3.75 (beschrijving van de kerken + portokosten).

Voor de bezoekers met eigen vervoer geldt het volgende: in de kerk kunt u bij de kerkinleider een beschrijving van de betreffende kerk kopen voor € 1,00. Deze nieuwe werkwijze is bedoeld als proef om te kijken of de verkoop van kerkbeschrijvingen ook anders/beter geregeld kan worden. Uw bijdrage geldt om in de kosten van zo'n dag te voorzien.

We hopen u op 3 oktober te ontmoeten om met elkaar een goede excursie te hebben.

Namens de excursiecommissie, Minze Postma.

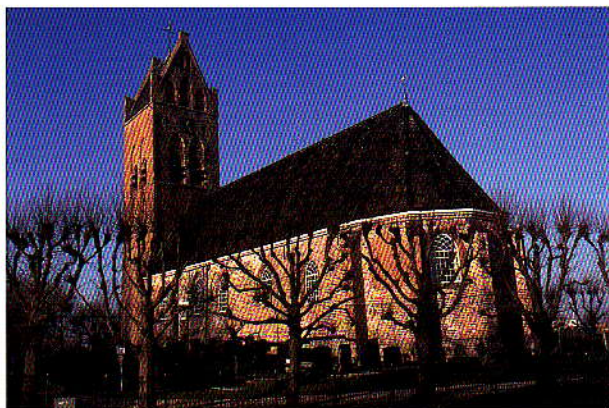
Donateursbijeenkomst op zaterdag 31 oktober 2009.

Deze bijeenkomst zal worden gehouden in de Agneskerk te Goutum. Aanvang: 14.00 uur

Begonnen wordt met een korte informatie-uitwisseling en stand van zaken binnen de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Vervolgens zal een inleiding worden verzorgd door de heer **Sytse ten Hoeve: Prentvoorbeelden voor de decoratie van Friese kerkgebouwen.**

Sytse ten Hoeve heeft de afgelopen decennia uitvoerig onderzoek gedaan naar het werk van ambachtskunstenaars in Friese kerken. Steen- en beeldhouwers, schilders, glazeniers, kopergieters etc. decoreerden preekstoelen, banken, rouwkassen, orgelkasten, glas-in-loodramen etc. Tezamen werkten ze aan de grootste cultuurschat die Friesland rijk is. Ze benutten hun eigen vakmanschap, artisticeit en creativiteit, maar lieten zich ook inspireren door kunstenaars van nationaal en internationaal belang, vooral door middel van prentvoorbeelden. Het is verrassend te zien hoe de decoraties van het zeventiende-

eeuwse paleis-raadhuis van Amsterdam via prenten hun “vertaling” vonden in snijwerk aan Friese preekstoelen en kerkbanken: een Amsterdamse eekhoorn van marmer in hout aan de preekstoel in Lollum en aan een herenbank in Sint Annaparochie. Franse decorateurs als Jean Lepautre en Daniël Marot strekten hun invloed uit tot Oudkerk, Burchwert en Dedgum. Johann Georg Hempel versierde het kerkinterieur van Sexbierum op exuberante wijze naar Augsburgse prentvoorbeelden.

De inleider zal met behulp van een powerpointpresentatie vooral rijkdommen uit Friese kerken tonen, naast de prenten die er het voorbeeld voor waren. Het onderwerp is nog nooit eerder onderzocht zodat de inleiding veel nieuws zal bieden.

Het orgel van de kerk zal worden bespeeld door Broer de Witte, de vaste organist van de kerk.

Goutum is te bereiken vanaf het station te Leeuwarden met stadsbus 7 naar Zuiderburen (uitstappen bij C 1000). Daarna is het circa 1.5 km. lopen naar de kerk.

Voor auto's is er parkeerruimte aan de noordzijde van de kerk.

De bijeenkomst zal omstreeks 16.00 uur worden beëindigd.

Dit is de enige aankondiging, noteer de datum!

Errata, Addenda

Bij de beide boekbesprekingen in Keppelstok nr. 77 is de naam van de auteur Dr. R.J. Stöver per abuis niet opgenomen. Onze waardering was er niet minder om!

Warns, wêl opziener, niet "yn 't fjouwerkant"

Colofon:

Stichting Alde Fryske Tsjerken
Publicatie nummer 78 Juni 2009

*De Keppelstok is een informatief blad
over monumentale kerken in Fryslân*

Herkomst van de afbeeldingen

H. Algra: 38

G.A. Bakker: 33re

W.A. Bangma: 2, 3, 9, 10^{li} en 39

W. Hansma 29 en 30

P.G. Heinsbroek: 13, 14, 15, 16re, 17 en 18

S. ten Hoeve: 4, 6, 7 en 8re

M. Postma: 36 en 37

Fries Scheepvaartmuseum, Sneek: 16^{li}

R.J. Stöver: 24-28

J.D.Th. Wassenaar: 20-23

H. Woeling: 1, 8^{li}, 10re, 11, 32 en 33^{li}

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.
Leeuwarden
E-mail: mail@hellinga.nl

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Emmakade 59
Telefoon (058) 213 96 66
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl
Postbanknr. 2207600
Friesland Bank nr. 29.81.00.703